

7382

Զ Է Յ Թ Ո Ի Ն

91(47.925)
Կ-70

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ջ
1896.

~~45335~~ C.

324m

91(47.925)

U-70

մ

Հ. Առաքելեան

2012

Զ Է Յ Թ Ո Ւ Ն

(1004
17998)

ՏԵԼԵԳՐԱԿԱՆ, ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՎԵՐՁԱԿԱՆ
ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Թ Ի Փ Լ Ի Ջ

Տպար. Յ. Մարտիրոսեանցի. | Типогр. И. Мартиросианца.

1896.

30379-42

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 10-го іюля 1896 года.

13121-58 p

ՌԱԳԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Տեղագրական, ազգագրական եւ վարչական տեսութիւնս:

I. Սասուն եւ Զէյթուն.— Կիլիկիայի անցեալը:

II. Կիլիկիայի գիրքը. Կլիման. Լեռները, լճերը, գետերը եւ հաղորդակցութեան ճանապարհները:

III. Հողը, նրա արգասաւորութիւնը. բնական բերքերը, հանքային արտադրութիւնները: Բոյսեր, կենդանիներ: Հողագործութիւն, անասնապահութիւն: Վաճառականութիւն, արուեստներ: Վաճառականութիւնը անցեալում:

IV. Կիլիկիայի այժմեան վարչական բաժանմունքը: Խօզան օղլու ցեղը: Ազգաբնակութեան նրկարագրութիւնը:

V. Կիլիկիայի ազգաբնակութեան թիւը: Հայերի թիւը: Գլխաւոր քաղաքները եւ աւանները: Հայերի կրօնական եւ կրթական վիճակը:

VI. Զէյթունի ծագումը եւ պատմութիւնը: Դաշնակցական խորհուրդը:

VII. Զէյթունցիների նկարագրութիւնը. նրանց կեանքի բնաւորոշ գծերը:

VIII. Զէյթունի սովորութիւնները, կենցաղը. բարքերը, հագուստը:

Սասուն և Զէյթուն.— Կիլիկիայի անցեալը:

Սասունից յետոյ Զէյթունն է այժմ իր վրա
դարձնում ընդհանուրի ուշադրութիւնը: Երկու-
սի մէջ մի դարմանալի նմանութիւն կայ թէ
տեղի, թէ բնութեան, թէ դիրքի և թէ բնա-
կիչների կողմից: Եթէ Սասունը կազմում է Տարո-
նի գահույքը, Զէյթունը կազմում է Կիլիկիայի
կամ Տաւրոսի գահույքը: Երկուսն ևս լեռնային
են, անձուկ և անմատչելի ձորակներով, կա-
պանքներով, խուլ վայրերով. երկուսի բնակիչ-
ներն ևս սովորած են ազատ կառավարութեան,
ապաւինելով բնակաւոյց ամրութիւններին. եր-
կուսն ևս քաջ, յանդուգն, համարձակ ու կիսա-
վայրենի են. երկուսի պատմութիւնն ևս կորած
է ժամանակի մթութեան մէջ: Երբ Տարոնի
աշխարհը ընկճվեց բռնակալութեան լուծի տակ,
երբ ազատութեան և անկախութեան վերջին
կայծն ևս մարեց, մի բուռն քաջ ժողովուրդ,
որ չէր կարող համբերել և տանել բռնակալու-
թիւնը, ապաստանեց Սասունի անառիկ սարե-

րում: Երբ կործանվեց Ռուբինեանց թագաւորութիւնը և Կիլիկիան վերջնականապէս տապալվեց իսլամի լուծի տակ, ազատութիւն սիրող ոգիներն ապաստանեցին Զէյթունի բարձրաբերձ և անառիկ բնական ամրութիւնների մէջ:

Իսկապէս Զէյթունը Կիլիկիայից գուրս է, որովհետև, առաջին՝ նա Տաւրոսի լեռների միւս կողմն է գտնվում, երկրորդ՝ ներկայումս իր վարչական կազմակերպութեան կողմից մտնում է Հալէպի (Բերիայի) վիլայէթի մէջ, իբրև Մարաշի սանջակի կամ միւթասարըֆութեան 4 կազաներից մինը, մինչ Կիլիկիա իր մեծագոյն մասով պատկանում է Ատանայի վիլայէթին. բայց որովհետև Զէյթունի ամբողջ պատմական անցեալը սերտ կերպով կապված է Կիլիկիայի հետ, մենք ստիպված ենք կանխապէս մի համառօտ ակնարկով ծանօթացնել «Մշակի» ընթերցողներին Կիլիկիայի հետ:

Կիլիկիան գտնվում է Փոքր-Ասիայի հարաւ-արեւելեան ծայրում, Միջերկրական ծովի ափերի վրա, Կիպրոս կղզու հանդէպ, շրջապատված Տաւրոս լեռների շղթաներով: Նա իր դիրքի և բնութեան պատճառով բաժանվում է

երկու մասի. հարաւ-արեւելեան մասը, որ մի ընդարձակ դաշտավայր է ներկայացնում, կոչվում է Դաշտային Կիլիկիա կամ «Չուխուր-օվա» (ոմանց ասելով այս դաշտը՝ Հոմերոսի «Իլիական»-ում երգուած Ալէքեան դաշտն է): Իսկ արեւմտեան մասը, որ անհարթ, ժայռոտ և լեռնոտ մի երկիր է, կոչվում է Քարոտ Կիլիկիա:

Իր անգուգական դիրքի համար, գտնվելով Եւրօպայի և Ասիայի մէջտեղ և շատ մօտ Աֆրիկային (Եգիպտոսին), Կիլիկիան ահագին դեր է խաղացել մարդկութեան պատմութեան մէջ: Թէև նրա բնական սահմանները, հիւսիսային և արեւմտեան կողմից՝ Տաւրոսեան լեռների երկայնապատ կամարաձև գօտիներն են (այդ լեռները այժմ կոչվում են Պուլլար դաղը), բայց լեռների միւս կողմն ևս՝ Սարոս և Ջահան գետերի նեղ հովիտներում գտնված վայրերը, որոնց մէջ և Զէյթունը, համարվում են Կիլիկիայի մասը:

Կիլիկիայի անցեալը: Կիլիկիայի ամենահին ժամանակների պատմութիւնը մթութեան մէջ կորած է: Նա լիջվում է Հոմերական քերթուածների մէջ և յունական հանճարը ստեղծաբանել է նրա մասին գանազան առասպելներ: Այս յայտնի է սակայն, որ նա ամենահին դարերում Փոքր-Ասիայի ամենավաճառաշահ և բարգաւաճ երկիրներից մինն էր և

Հռչակաւոր իր ծովային վաճառականութեամբ ու Տարսոն երևելի նաւահանգիստ—մայրաքաղաքով, որի մասին լիշված է և Սաղմոսի մէջ Թարսիս անունով: Ենթադրվում է, որ Տարսոնը շինվել է ԺՊ դարում Քրիստոսից առաջ: Կիլիկեցիները իրանց իշխանութիւնը Փոքր-Ասիայի մէջ տարածել էին մինչև Կապադովկիա և մի Հզօր ազգ էին կազմում, երբ Քրիստոսից գրեթէ 1000 տարի առաջ նուաճվեցան Ասորեստանից և ապա ընկան նրանց յաջորդող մարաց և պարսից լուծի տակ, ունենալով սակայն իրանց առանձին թագաւորները, որոնք կոչվում էին Սուեննէսիս: Պարեհ Աշտասպը, երբ իր կայսրութիւնը բաժանեց սատրապութիւնների, Կիլիկիան սահմանեց չորրորդ սատրապութիւն, որ վճարում էր Հարկ—500 տաղանդ արծաթ և 360 նժուղ: Քսերքսէս, երբ արշաւեց յոյների վրա (485 թւին Քրիստոսից առաջ), կիլիկեցիները առաւ 100 նաւ և մի զօրագունդ. պատմութեան մէջ մնացել է այդ զօրքի տարագի և զէնքի նկարագրութիւնը—սաղաւարտը, վահանը՝ արջառների մորթուց, տառատուկները՝ ասուրից, կրկնակի նիզակներ և մի սուր:

Նշանաւոր եղաւ և Մեծն Ալէքսանդրի անցքը Կիլիկիայից, Տաւրոսի նեղ ճանապարհներէից, երբ գնում էր Պարեհի Հետ պատերազմելու (333 թւին Քրիստոսից առաջ): Պարսիկները կամենում էին Հրկիզել Տարսոնը, բայց Ալէքսանդրը ազատեց այդ մայրաքաղաքը. այդտեղից առաջ խաղալով, նա գնաց մինչև Իսսոս, որտեղ Հանդիպեց Պարեհին և տեղի ունեցաւ աշխարհի բաղդը որոշող Հռչակաւոր պատերազմը, որ Ասիայի ինքնակալութիւնը յանձնեց մակեդոնացիների ձեռքը:

Ալէքսանդր Մեծի մահից յետոյ Կիլիկիան ենթարկվեց փոփոխութիւնների: Քրիստոսի ծրնունդից 103 տարի առաջ Հռոմայեցիները վերցրին Կիլիկիան: Սուլլայի ժամանակ (92 թւին Քրիստոսից առաջ), երբ պոնտացի Միհրդատը, Հայոց թագաւոր Տիգրանի փեսան, ապստամբվեց Հռոմի դէմ, Կիլիկիայի ժողովուրդը, որ ձանձրացել էր Հռոմին Հարկատու Սելևկիացի թագաւորների միմեանց մէջ ունեցած կռիւներից, իրան օգնութեան կանչեց Տիգրանին, որը եկաւ և տիրեց այդ երկրին, բայց միայն ժամանակաւորապէս: Կիլիկիան դարձաւ Հռոմեական նահանգ, որ կառավարվում էր փոխ-Հիւպատոսների կամ պրօփոնսուլների ձեռքով, որոնցից մինն էր և Հռչակաւոր Հռետոր Յիցերօնը: Մեծ Կոստանդիանոսը Կիլիկիան բաժանեց երեք նահանգների. ա) Կիլիկիա, որի մայրաքաղաքն էր Տարսոն և կառավարիչը՝ մի Հիւպա-

տոս (consularis), բ) Կիլիկիա, մայրաքաղաքը՝ Անադարա և կառավարիչը՝ իշխան-նահապետ (Praeses), գ) Քարոտ Կիլիկիա, կամ Խօավրիա, մայրաքաղաքը՝ Սելևկիա, կառավարիչը՝ նահապետ: Բացի այդ քաղաքներից, ուրիշ նշանաւոր քաղաքներն էին—Մօպսուէստիա, Կոռիկոս, Ադանա, Եգէա, Մամեստիա և այլն: Բիւզանդական կայսրութեան հետզհետէ տկարանալովն Կիլիկիան փոփոխաբար ընկաւ զանազան ազգերի ձեռքը, մինչև որ ինններորդ դարի սկզբում արաբական խալիֆները նուաճեցին դաշտային Կիլիկիան: Սակայն իններորդ դարի վերջին քառորդում Վասիլ Ա. և յետոյ Ռոմանոս Ա., Նիկիֆօր Փոկաս և Յովհաննէս 2-րդ կիլիկ կայսրները ձեռքով Կիլիկիան նորից նուաճեց և հանկեց խալիֆները տիրապետութիւնից: 2-րդ կիլի, երկար պաշարումից յետոյ, առաւ Ադանա և 200,000 հոգի մահի և գերութեան մատնեց: Դրանից յետոյ յոյները մի ամբողջ դար իշխեցին Կիլիկիայի վրա, մինչև որ սելճուկեան թուրքերը 1087 թւին Փոքր-Ասիա արշաւելով, իլեցին յոյներից դաշտային Կիլիկիան:

Բայց Կիլիկիան երկար ժամանակ չը մնաց սելճուկեան թաթարների ձեռքում. շուտով վրա հասաւ խաչակիրների արշաւանքը և 1097 թւի

օգոստոսին Տարսոնը ազատեց նրանցից, իսկ շուտով խաչակիրները գրաւեցին և արեւելեան Կիլիկիայի բոլոր քաղաքները: Սակայն բիւզանդական կայսրները զրգովելով նախանձից՝ իրանք ևս արշաւեցին Կիլիկիա, սկսեցին կռիւ մղել խաչակիրների դէմ և Տարսոնն ու միւս քաղաքները միմեանց ձեռքից խլել:

Հայերը, որ արդէն մի քանի ժամանակից ի վեր մտել էին Կիլիկիա, աւելի համարձակութեամբ սկսեցին տիրանալ երկրին, գրաւեցին Տաւրօսի ամրոցները ու բերդերը, և ամրացրին Ռուբինեանց թագաւորութիւնը: Այդ հարստութեան հիմնադիրն եղաւ 1081 թւին Ռուբէն, որը կոչվում էր սասունցի, Սասունի կողմերից ծագած լինելու պատճառով: Ռուբինեանց հարստութեան առաջին թագաւորների—Ռուբէնի, Կոստանգի և Լևոն առաջինի ժամանակ, հայերը նուաճեցին վերջնականապէս և իլեցին յունաց ձեռքից Տարսոն, Ադանայ, Մօպսուէստ, Անաբարգա և այլ քաղաքները: Լևոն Երկրորդի և Հեթում Առաջինի թագաւորութեան ժամանակ Կիլիկիան, որ ստացել էր Փոքր-Հայք անունը, ծաղկած վիճակի մէջ էր և Ռուբինեան հարստութիւնը բաւական զօրեղացած: Լևոն Բ. նուաճեց գրեթէ ամբողջ Կիլիկիան, բարեկամական յարաբերութիւններ սկսեց խա-

չակիրներն հետ և Կղեմէս III պապին աջակցութեամբ իր իշխանութիւնը փոխեց թագաւորութեան: Հայկական կիլիկեան տէրութիւնը ունեցաւ մի հարուստ կրօնական, պատմական և բանաստեղծական գրականութիւն և նա, շնորհիւ իր կուլտուրայի, զուցէ ժամանակով կարողանար դառնալ եւրոպական քաղաքակրթութեան կենտրոն Ասիայում, բայց մնալով միայնակ, շրջապատւած զարհուրելի թշնամիներով, թաթար և թիւրքմէն ցեղերով, նա չը կարողացաւ երկար դիմանալ, և արդէն Լեոն Գ-ից սկսած հայկական այդ նոր թագաւորութիւնը սկսեց տկարանալ, այնպէս որ Լուսինեան ցեղի թագաւորների օրով, հայերի ձեռքին մնացել էին Տաւրոսի լեռներում միայն մի քանի բերդեր և ամրոցներ: Լուսինեան Լեոն Զ-ի մահումբ Կիլիկիայի մէջ դադարեց հայոց տիրապետութիւնը, որ տևել էր մօտ 3 դար և երկիրն ընկաւ Եգիպտոսի ամիրանների ու Կարամանիայի իշխանների ձեռքը: Վերջիններս զրաւեցին ամբողջովին և լեռնոտ Կիլիկիան ու տարածեցին իրանց իշխանութիւնը, հաւանօրէն, նաև Զէյթունի վրա:

Ռուբինեանց ժամանակ Կիլիկիան կամ Փոքր-Հայքը բաժանված էր 30 գլխաւոր գաւառների, որոնց մէջ նշանաւորներն էին — Իս-

աւրիա, Տարսոն, Լամբրոն, Բարձրբերդ, Մոլեոն, Սիս, Մեծքար, Հարզան կամ Հաջին, Մարաշ կամ Գերմանիկ (որի մէջ Զէյթունը, թէև այս անունը այն ժամանակ ոչ մի տեղ չէր լիշվում), Անաւարդ կամ Անարզաբայ, Մոպսուէստիա, Ադանա, Մաշկեօր, Բերդուս, Ընկուզուտ, Լարանտայ (Կարաման) և այլն: Իսկ գլխաւոր քաղաքները և ամրոցներն էին — Տարսոն, Սիս (մայրաքաղաք), Լամբրոն, Անաւարդա, Մամեստիա, Ատանա, Կապան, Վահկայ բերդ, Բարձրաբերդ, Արսո, Հարզան (Հաճին), Մեծքար, Փօրնօս (Փուրնուզ), որոնցից շատը արքեպիսկոպոսական և թեմական քաղաքներ էին: Սիսը, բացի որ մայրաքաղաք էր, նաև հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստ էր: Վանքերի թիւը 60-ից աւելի էր:

Ամբողջ երկիրը բաժանված էր 4 մեծ մասերի. 1) Լեռնային Կիլիկիա (զահոյք Կիլիկիայի), 2) Դաշտային, 3) Քարային և 4) Ծովային Կիլիկիա:

Տասնհինգերորդ դարում թուրքմէնները դարձեալ արշաւեցին Կիլիկիայի հիւսիսային կողմը, մինչ Կարամանիայի թաթար ցեղը տիրում էր լեռնոտ Կիլիկիային: Սակայն այդ միջոցին զօրեղացել էին օսմանեան սուլթանները, և 1482-ին սուլթան Բայազետը ջնջեց Կարամանեան իշ-

խանութիւնը, և այդպիսով 15-րդ դարի վերջ-ում Կիլիկիան ընկաւ օսմանեան տիրապետութեան ներքոյ: Ամբողջ երեք դար օսմանցիկները տիրում էին այդ երկրին անխափան, երբ յանկարծ ներկայ 19-րդ դարի սկզբում սուլթանի վասսալ, Եգիպտոսի Մահմէդ-Ալի խէզիվը պատերազմ հրատարակեց սուլթանի դէմ և 1832 թ. նուաճեց Կիլիկիան և միացրեց Եգիպտոսի հետ: Սակայն եւրօպական մեծ պետութիւնները միջամտեցին և 1840-ին Լօնդօնում կնքված դաշնադրութեան ղորութեամբ, խէզիվը ստիպվեց նորից Կիլիկիան թողնել թուրքերին: Դրանից յետոյ Կիլիկիան վերջնականապէս անցաւ Թուրքիայի ձեռքը:

Միայն մի քանի լեռնական թափառական ցեղեր, մանաւանդ խօզան կամ Քօչան-օղլու ցեղը, Սիսի հիւսիսում, իրանց իշխանութեան տակ էին ձգել Սիսը և ապստամբվելով օսմանեան պետութեան դէմ, կամ ոչինչ կամ շատ քիչ հարկ էին վճարում. նոյնպէս և Զէյթունի, Հաճինի, Պէյլան և Կեափուր սարերի հայերը կիսա-անկախ վիճակ ունէին մինչև 1866 թիւը, երբ թէ խօզան-օղլու ցեղի և թէ հայերի այդ կիսա-անկախութիւնը վերջնականապէս ինդովեց, թէև աղատութեան կայծը բոլորովին չը մարեց:

II

Կիլիկիայի գիրքը. Կլիման. Լեռները, լճերը, գետերը և հաղորդակցութեան ճանապարհները:

Կիլիկիան գտնվում է լայնութեան 36—38 և երկայնութեան 32—37 աստիճանների տակ: Նրա բնական սահմաններն են—հարաւից՝ Միջերկրական ծովը, որ կտրատելով նրա ափերը կազմում է խորշեր և ծոցեր, ինչպէս Տարսոսի ծոցը, Ալէքսանդրէտտի ծոցը, որ առաջ կոչվում էր Իսսոսի ծոցը, իսկ Ռուբենեանց ժամանակ՝ Հայոց ծոց կամ ծով: Արևելքից՝ Ամանոսի լեռնաշղթան, որ վերջանում է Ռաս-էլ-խանձիր (խոզի գլուխ) հրուանդանով (Հռոսիկիսն հրուանդան հնումն): Հիւսիսից և արևմուտքից՝ Տաւրոսի սարերի զօտիով: Իր այդ դիրքի և այն հանգամանքի շնորհիւ, որ նա ընկած է Միջերկրական ծովի հիւսիսային ափում, պէտք էր կարծել, որ նա կունենայ ամենաառողջ և բարեխառն կլիմայ. սակայն, դժբախտաբար, Կիլիկիայի (դաշտային) օդը ոչ միայն առողջարար չէ, այլ և համարվում է վերին աստիճանի տենդոտ: Այդ համ-

բաւը դաշտային Կիլիկիան վայելում էր և առաջ, և դրա պատճառն այն է, որ ձմեռը՝ չորս ամիս անընդհատ անձրև է գալիս, ջուրը փոփում է ահագին տարածութեան վրա, իսկ երբ ամառը սկսվում է՝ լեռնային մասերից ձիւներ և սառույցը հալելով, հոսում են ցած, վարարում և ծածկում դաշտերը ու բազմաթիւ ճահիճներ ձևացնում:

Ամառը սառսրիկ տոթ է լինում. ամենեւին անձրև չէ գալիս. ճահիճների մէջ լճացած ջուրը ոչ մի հոսանք չը գտնելով, գոլորշիանում է տոթից և զանազան միազմներ արձակում ու թունաւորում օդը: Այդ հանգամանքը ստիպում է դաշտային բնակիչներին՝ դեռ մայիսի սկզբում՝ բարձրանալ և ապաստանել լեռների մէջ: Զմեռը համարեա ձիւն չէ տեսնվում. եկածն իսկոյն և եթ հալվում է:

Այս բոլորը վերաբերում է դաշտային Կիլիկիային, մինչ լեռնային Կիլիկիան, որի հետ և Զէյթունը, ազատ լինելով այդ աննպաստ պայմաններից, գուարճալի և առողջարար օդ ունի: Ի հարկէ, եթէ հոգ տարվէր ճահիճները արուեստական կերպով չորացնելու, եթէ ջրանցքներ շինվէին, ինչպէս արել է Անգլիան Կիպրոս կղզու վերաբերմամբ՝ ոչ միայն օդը կը մաքրուէր, այլ և Կիլիկիան օդի կողմից ամենա-

զովասուն և առողջարար տեղերից մէկը կը լինէր, որովհետև ամառը տաքութեան աստիճանը ամենաշատը 25° է լինում:

Լեռները: Կիլիկիայի բուն և հռչակաւոր լեռներն են Տաւրոսի, Անտիտաւրոսի և Ամանոս կամ Սև լեռները: Տաւրոսի սարերը ձգվում են 200 մղոն երկարութեամբ տեղ և բաղկացած են 3 գլխաւոր շղթաներից, որոնք կոչվում են 1) Պուլլար-տաղ, 2) Տիւմբէլէկ-տաղ (Թումբուկ լեռն), 3) Ալլահ-տաղ կամ Ալատաղ: Ամենագլխաւորը և ամենաբարձրը առաջինն է, այն է Պուլլար-տաղը (Բուլգարական սար), որ ստացել է այդ անունը Բիւզանդիայի կայսրների ձեռքով այդտեղ բերած բուլգարներից. նրա ամենաբարձրագոյն կէտը կոչվում է Մէտտէսիզ (11,000'): Միւս շղթաների բարձրութիւններն են 9,400' (Քօշան սարերը), 10,000' (Կէլիք-Թէփէ), 9,000' (Աղաւ սար) և այլն: Այդ սարերը իրանց բարձրութեան կողմից բաժանվում են 3 զահաւանդերի. առաջինը (3,500—6,000') ունի բուսականութիւն, ծածկվում է անտառով և մինչև 5,500'-ի վրա հասցնում է նաև գարի, երկրորդ զահաւանդի վրայ (6,000—9,000' ձիւներ տեսնում է մինչև յուլիս և օգոստոս ամիսները. իսկ երրորդի վրայ (9,000—10,000') յաւիտենական սառնամանիք է:

1009
17998
13/21.58

Տաւրոսը բաժանում է Կիլիկիան Կապադով-
կիայից. դէպի հիւսիս-արեւելք, Փոքր-Հայքում,
մի ձիւղ է ձգում, մինչև Պոնտոսի սահմանները,
որը կոչվում է Անտիտաւրոս, իսկ դէպի Հայոց
ծոցի (Ալէքսանդրէտի ծոցի) արեւելեան կողմը
մի ձիւղ է արձակում, որ յայտնի է Ամանոս,
Սեւ լեռի ք. և այժմ Կեմալուր-տաղ անսւնով,
որ մեծ դեր է խաղացել Հայոց ազգային և ե-
կեղեցական պատմութեան մէջ: Սեւ լեռի ք. ը
գտնվում են արեւելեան Կիլիկիայի և Ասորի-
քի մէջ: Տաւրոսի շղթաները տարածվում են
մինչև Վասպուրական աշխարհը: Դէպի Ասորոց
կողմը, արեւմտեան Ասիա զնալու տեղը, Տաւրո-
սը ունի մի անցք, որ հռչակաւոր է պատմու-
թեան մէջ Կապանք կամ Գրունք Կիլիկիոյ ա-
նունով:

Անտիտաւրոսի լեռները այնքան բարձր չեն,
ինչպէս Տաւրոսիներ և հազիւ սրանց բարձրու-
թեան կէսն ունեն: Այդ գօտիին են պատկա-
նում Հաճինի, Ալբիտտանի, Մարաշի և Զէլթունի
սարերը—Պաքըր-տաղ, Խօղան-տաղ, Գրզըլ-տաղ,
Պարատուն և այլն:

Այդ բոլոր լեռները լի են բրածոներով և
հանքային մեծ հարստութիւն ու ջերմուկներ են
պարունակում, որոնց մասին յետոյ կը խօսենք:

Լ ճ ե ռ և գ ե տ ե ռ.—Մեծ լճեր չը կան Կի-

լիկիայում, այլ կան զանազան լճակներ, որոնք
գոյանում են սարերի ձիւների հալվելուց: Դիւա-
ւորներն են՝ Դարա-կէօլ (8,000'), Քօշան-կէօլ,
որ ամառը ցամաքում է, և Զաֆրան-կէօլ կամ
Քրքումի լիճ (7,300'):

Սակայն եթէ Կիլիկիան աղքատ է լճերով,
դրա փոխարէն նա շատ առատ է գետերով և
աղբիւրներով, լեռների բարձրութեան և հո-
ծութեան պատճառով: Դեռ ամենահին ժամա-
նակներից յայտնի են Կիլիկիայի մէջ վեց գե-
տեր—Առիմակդիս, Քալեքաթնոս, Լամոս, Կիւ-
նոս, Սարոս և Պիռամիս, որոնք թափվում են
Միջերկրական ծովի մէջ, բղխելով Տաւրոսի սա-
րերից և ներկայումս ուրիշ անուններ ունեն:
Առաջինը ամենից փոքրն է և ամենակարճը.
երկրորդն, որ կոչվում է այժմ Սելեկիայի գետ,
անցնում է Սելեկիայի մօտից, արեւմտքից դէ-
պի արեւելք և մի քանի ձիւղեր ունի: Այս գե-
տը պատմութեան մէջ նշանաւոր է նրանով, որ
նրա մէջ լողանալիս, խեղդվեց՝ 1190 թւին՝
գերմանական հռչակաւոր կայսր Փրէդէրիկոս
Բարբարոսան, խաչակիրների արշաւանքի ժա-
մանակ: Երրորդն այժմ կոչվում է Լամաս, շատ
փոքր է և իր անունը առել է համանուն մի
ծովեզրեայ զիւղաքաղաքից: Չորրորդն՝ Կիւտնոս,
որ այժմ կոչվում է Տարսուսայի կամ Տարսոնի

գետ, բաւական մեծ է և իր հնութեամբ նշանաւոր: Նրա ակնը բղխում է Պուլղար-տաղից, ճանապարհին ընդունում է իր մէջ շատ գետակներ, ինչպէս Լամբրուն, Մէնէվլէ, Տէլլէայ, և մտնելով դաշտը, Տարսոնի մօտ, ստանում է այդ քաղաքի անունը: Նրա ընթացքի երկարութիւնը՝ իր ակնից մինչև ծով, 46 մղոն է: Այս գետը առաջ նաւարկելի է եղել և արաբներից կոչվում էր Պէրտալ ու հռչակաւոր է պատմութեան մէջ նրանով, որ Աղէքսանդր Մեծը լողանալով նրա մէջ, ցրտութիւնից մահամերձ կերպով հիւանդացաւ: Ջուրը համեղ է, քաղցր է իր ակնում, և Տարսոն քաղաքի խմելու միակ աղբիւրն է. բայց այժմ թունաւորուած է մի դառն և անառողջաբար ջրով, որ գալիս է մի ուրիշ գետակից՝ Սև ջուր կոչուած՝ և որի առաջը լոյսերը, արաբները և հայերը կապել էին մի դռնով:

Մօտ 200 տարի առաջ տգէտ թիւրքերը, կարծելով որ այդ դրան ետև դանձ կայ թագցրված, խորտակում են դռուը, և Սև ջուրը ազատվելով իր կապանքից, խառնվում է Կիւղնոսի հետ: Այդ դրան մօտ գտնում են արձան, որի վրա քանդակված է լինում յունարէն հետեւեալը. «Ի պատիւ և ի շնորհակալութիւն (այս անուն) ճարտարապետի, որ կարողացաւ սանձահարել և խղել այս վնասակար ջուրը,

Տարսոնացիները կանգնեցրին այս լիշտակի արձանը:»

Այդ բոլոր գետերից մեծագոյնն է Հինգերորդ գետը, նախնեաց Սարոս, իսկ այժմ Սիյհուն կամ Սայհուն կոչվածը, որի գետաբերանը Կիւղնոսի բերանի մօտ է: Իջնելով Խօզան սարերի մօտից երկու ճիւղերով, կազմում է մի հզօր գետ, որը թիւրքերը Գըլլ-ըրմազ են կոչում, անցնում է Ատանա քաղաքի մօտից և թափվում ծովի մէջ: Սրա ջուրը սքանչելի և բարեհամ է, առաջ նաւարկելի է եղած. այժմ ևս Կիպրոսից փոքր նաւեր են գալիս և նրա վրայով նաւարկելով՝ հասնում են մինչև Ատանա: Ամեն յարմարութիւն ունի նաւարկելի մեծ գետ դառնալու:

Կիլիկիայի վերջին և ամենամեծ գետն է պատմական Պիւրամիսը, այժմեան Ճէյհունը և հայոց Ջահանը, որի անունով կոչվում էր Մարաշի նահանգը: Ճէյհունը բաղկացած է 3 մասերից, հիւսիսայինը կոչվում է Խօււրմա, արեւմտեանը—Կօկիսոնի գետակ կամ Կէօք-տու, արեւելեանը—Սէօկիււտլու (Ուււենուտ): Հոսելով Ալբիտան քաղաքի արեւմտեան կողմից, անցնելով Զէյթունի սարերի անձուկ կիրճերով և ընդունելով դանադան վտակներ, իջնում է դէպի Մարաշ և այդտեղից ոչ հեռու ընդունելով Ագսու գետակը, մտնում է Անագարբայի դաշտը,

անցնում է Մսիս կամ Մամեստիա քաղաքի մօտից և գնում թափվում է Ալէքսանդրէտի ծովախորշը: Այս գետի վրայով հին ժամանակ նաւերը ծովից դալիս էին մինչև Մսիս, բայց այժմ աննաւարկելի է:

Պէտք է ասել, որ այդ բոլոր գետերը, սրբնթաց իջնելով բարձրաւանդակներից, իրանց հետ բերում են աւաղ, հող և այլ նիւթեր և լցնում են դաշտավայրերը. բացի դրանից ծովի տեղատուութիւնը և ալեկոծութիւնները վեր-վայր են շրջում ափերը և փչացնում նաւահանդատի յարմարութիւն ունեցող խորշերը: Այդ հանգամանքը, որ Արիլիկայի գետերը լեռներից հող բերելով, ընդարձակում են ցամաքը, առիթ է տուել կարծելու, թէ մի օր Արիլիկայի դաշտավայրը կարող է այնքան ընդարձակվել, որ կը միանայ Արպրոսի հետ:

Գալով ծովային և ցամաքային հաղորդակցութեան ճանապարհներին, պէտք է ասենք, որ այն հուշակաւոր նաւահանգիստները, որոնք առաջ սմբողջ աշխարհը կապում էին և հաղորդակցութեան մէջ գնում Արիլիկայի հետ (ինչպէս Ատտալիա, Ալայա, Քալանտրոս, Չիլինդրիա կամ Արւնար, Կոռիկոս, Սոլի կամ Պոմպէուպօլիս) Միջերկրական ծովի ամբողջ հիւսիսային ափի տարածութեան վրայ և մանաւանդ հայոց

հուշակաւոր շահաստան քաղաք Ալաս նաւահանգիստը, որ 13 և 14-րդ դարերում աշխարհիս ամեն կողմերի և վաճառականական ազգերի հետ առւտուր ունէր, — ներկայումս կամ բոլորովին աւերակ են և կամ ամենախղճուկ դրութեան մէջ: Նոյնպէս և գետերը դադարած են նաւարկելի լինելուց. չկան օրինաւոր կամուրջներ: Միակ բանուկ և փոքր ի շատէ յայտնի նաւահանգիստներն են այժմ Մէրսինան և Ալէքսանդրէտը:

Երկրի ներսն էլ ոչ երկաթուղիներ կան, ոչ լուծողներ, ոչ նոյն իսկ կառքի երթևեկութեան յարմար և փոքր ի շատէ բանուկ ճանապարհներ: Հաղորդակցութեան միջոցներն են — ուղտը, ձիւն և ջորին, իսկ լեռնային տեղերում, ինչպէս Մարաշում, Զէյթունում, Ալբիստանում միայն ջորին, և ջորեպանները միայն գէլթունցիներն են: Երթևեկութիւնը աղատ չէ և վտանգաւոր է համարվում թափառական, աւազակաբարոյ ցեղերի պատճառով. ամառը դաշտային Արիլիկան գրեթէ թափուր է լինում բնակիչներէ:

III

Հողը, նրա արգասաւորութիւնը. բնական բերքերը, հանքային արտադրութիւնները: Քոյսեր, կենդանիներ: Հողագործութիւն, անասնապահութիւն: Վաճառականութիւն, արուեստներ: Վաճառականութիւնը անցեալում:

Դեռ պատմական ամենահին ժամանակներից հռչակված է Կիլիկիայի, մանաւանդ դաշտային Կիլիկիայի կամ Կիւրնոս, Սարոս և Զէյ-հուն գետերի հովիտների արգասաւորութիւնը, այնպէս որ շատ աշխարհագիրներ համեմատում են նրան Եգիպտոսի հետ: Հողի արտակարգ պարարտութիւնը առաջ է գալիս նրանից, որ Տաւրոսի լեռներից իջնող բազմաթիւ գետերը և հեղեղատները ծածկում են դաշտագետինը իրանց հետ բերած հողային և կաւային շերտերով, որոնք բուսցնում են ամեն տեսակ պտղատու ծառեր, հացահատիկներ և արդիւնաբերական բոյսեր: Քացի բարեխառն կլիմային յատուկ դանադան պտուղներից և բանջարեղէններից, Կիլիկիայի հողը արդիւնաբերում է նաև արմաւ, ձիթենի, թուրինջ, նուշ, իսկ արդիւնաբերական

բոյսերից — մետաքս, բամբակ, կնճիթ, շաքարեղէգն, կրտաւատ, մատուտակ և այլն: Ծագիկների, խլտ անտառների և այգիների մշակութեան, ինչպէս և եփած գինու և չամչի կողմից ևս մեծ հռչակ է վայելել Կիլիկիան:

Սակայն այն օրից, երբ Կիլիկիան ընկաւ թիւրքաց լուծի տակ, նա կորցրեց իր այդ հռչակը: Կուլտուրան կանգ առաւ, անտառները անխնայ կերպով ջարդվեցին, այգիները, արմաւենու ահագին անտառները վայրենացան, և ամեն բան մատնվեց վայրագ աւերմունքի, ու մի ժամանակ շէն, ամենաբերրի երկիրը ներկայացնում է այժմ անխնամ, անմշակ և վայրի մի դաշտ: Այդ վիճակի մէջ է դաշտային Կիլիկիան, որն այժմ արդիւնաբերում է միայն ցորեն, գարի, բամբակ, կտաւատ, կնճիթ և մետաքս. իսկ քարոտ Կիլիկիայում, որը մի ժամանակ, ձիթենու մշակմամբ, ձէթի մեծ աուստուր ունէր, այսօր ձիթենիները վայրենի դրութեան մէջ ահագին անտառներ են կազմում: Միայն լեռնային Կիլիկիայում, գլխաւորապէս Զէյթունում, մինչև այսօր էլ այգիները մշակված վիճակի մէջ են և արտադրում են խաղողի բազմաթիւ տեսակներ, որոնցից զէյթունցիները պարտաստում են լաւ գինի, ուռփ, պստեղ և ընտիր չամիչ: Չը մոգինի, ուռփ, պստեղ և ընտիր չամիչ: Չը մոռանանք յիշելու և այն, որ Զէյթունը ունի իր

սեփական բոյսերը, — քաբ, որ մի թթուահամ, կարմիր, կանանչ և սպիտակ գոյն ունեցող բոյս է, որն ուտում են կեղևով, և շինկիրար, որ վարունգի մի տեսակն է, բաւական համեղ, որը չորացնելով պահում են ձմեռվայ համար: Զէյթունին յատուկ է և մուշկ ծաղիկը:

Տարակոյս չը կայ, որ մի փոքր է շատէ կոլտուրական, մարդավայել, օրինաւոր կառավարութեան ներքոյ: Արիւնիայի հռչակաւոր բուսական հարստութիւնը նորից կը ստանայ իր նախկին շքեղութիւնը և փարթամութիւնը ու դուրս կը գայ իր վայրենի վիճակից:

Անդամական աշխարհը նոյնպէս բաւական մեծ հարստութիւն է ներկայացնում: Գարամանի խոյր, որ ագնիւ և ընտիր բուրդ ունի և ահագին դմակ, որը գործ է ածում իւրի տեղ. մշկահոտ եղները, ընտիր և նուրբ մորթով. ընտանի այծը, որի բրդից գործված ցփսին Ռուբինեանց ժամանակ Արիւնիայի ամենաշահաւոր վաճառքներից մինն էր կազմում և շատ յարգի էր խտարկալում. Զէյթունի ջորիները, որոնք նշանաւոր են իրանց տոկունութեամբ. վայրի քօշը, վիթը և նոխաղը, ինչպէս և կարմիր կաքաւը, որոնք կազմում են լեռնային Արիւնիայի բնակիչների որսորդութեան գլխաւոր առարկան. ինձը, յովաղը, որոնց

մորթիները շատ յարգված են Ա. Պօլսում թամբի և համետի համար — ահա Արիւնիայի կենդանական աշխարհի գլխաւոր ներկայացուցիչները:

Գալով Արիւնիայի լեռներին՝ նրանք արտադրում են երկաթ, արծաթ, ոսկի, կապար, արջառակ, ձիւթ, բորակ, մալախիտ և այլն: Մանաւանդ հռչակաւոր են Արիւնիայի արծաթախառն կապարի և Զէյթունի երկաթային հանքերը: Տաւրոսի լեռները հրաբղխային դանդուած ունենալով, պարունակում են բազմաթիւ ջերմուկներ, որոնց մէջ նշանաւոր են Չիֆտէխանի և Զէյթունի ս. Կարապետի վանքի ջերմուկները:

Ներկայումս հանքային այդ հարստութիւնները անխնամ թողված են և միայն տեղացիների նահապետական միջոցներով են շահագործվում:

Երկրագործութիւնը Արիւնիայում Թիւրքիայի տնտեսական ընդհանուր քայքայման պատճառով՝ շատ ընկած և խեղճ վիճակի մէջ է գտնվում: Բացի ընդհանուր տնտեսական պատճառներից՝ մասնաւոր տեղական պատճառներն ևս քիչ չեն ազդում այդ անկման վրա: Չը կան

ջրանցքներ. երկիրը ծածկված է ճահիճներով. տասանորդական տուրքերը չափազանց ծանր և բազմազան են. աստանդական աւազակաբարոյ թիւրքմէն և աֆշար ցեղերի պատճառով երկրի մէջ տիրում է անապահովութիւն, — և այդ բոլոր աննպաստ պայմանների շնորհիւ Կիլիկիան հազիւ կարողանում է նախկին արգասաւորութեան մի հարիւրերորդ մասն ունենալ: Դեռ շատ զարմանալի է, որ դարձեալ նա այնքան առատ բերք է տալիս, որ կարողանում է մինչև անգամ մի մասն ևս օտար երկիրներ արտահանել: Այժմ մշակվող բոյսերն են — ցորենը, գարին, բամբակը, կտաւատը, կնճիթը, թթենին: Բամբակ արտադրվում է տարեկան 20,000 կենդիւնար, ցորեն — 400,000 քու (քիւէ) և ամենաընտիրը համարվում է Գարմանի ցորենը. գարի — 150,000 քու, կնճիթ — 15 մինչև 20,000 քու, կրտաւատ — 40,000: 2ր նայելով, որ արտերը ամենանահապետական և ողորմելի կերպով են մըշակվում, դարձեալ բերքը տալիս է մէկին քսան, մէկին երեսուն:

Այգեգործութիւնը, սակայն, բաւական զարգացած է Զէյթունում, որ իր մէջ և իր շրջակայքում 3.000 այգիներից աւելի է պարունակում, և զրա պատճառն այն է, որ երկիրը եռնոտ լինելով՝ անյարմար է հողագործութեան

և բնակիչների ապրուստի զլխաւոր աղբիւրը խաղողի այգիներն են կազմում:

Պալով անասնապահութեան՝ պէտք է ասել, որ նա բաւական զարգացած է Կիլիկիայում, քանի որ նրա ծաղկաւէտ և բազմաբոյս տափարակները ու բարձրաւանդակները արօտատեղերի համար մեծ յարմարութիւններ են ներկայացնում, այդ պատճառով բնակիչների մեծ մասն էլ խաշնարածութեամբ է պարապում, և Գարմանի խոյը կազմում է անասնապահութեան զլխաւոր առարկան:

Եթէ մենք այսքան մանրամասն կերպով նկարագրեցինք Կիլիկիայի պատմական անցեալը, աշխարհագրական դիրքը, գետերը, լեռները, բուսական, կենդանական և հանքային աշխարհները, այդ առանց նպատակի չէր: Մենք կամենում էինք ցոյց տալ, թէ այդ երկիրը իր դիրքով, իր արգասաւորութեամբ և բնական հարստութիւններով իրավիսի ծաղկած զրութեան մէջ է եղել մի ժամանակ և իրավիսի բարեկալ ու նպաստաւոր պայմաններ է ներկայացնում նոյն իսկ համաշխարհային վաճառականութեան և արդիւնաբերութեան համար: Նա հէնց այդ-

պիսի դեր խաղացել է ոչ միայն հին պատմութեան մէջ, այլ նոյն իսկ միջին դարերում, Ռուբինեանց թագաւորութեան ժամանակ, չը նայելով այն ժամանակվայ քաղաքական աւելի ծուծութիւններին, անդադար պատերազմներին. որովհետեւ եթէ երկիրը մի կողմից քանդվել է արտաքին պատճառներից՝ միւս կողմից շինվել է իր ներքին բարեկարգութեամբ, կարգ ու կանոնով և խելացի կառավարութեամբ:

Եւ ճշմարիտ, ինչ ենք տեսնում. 13 և 14-րդ դարերում վաճառականութիւնը, արդիւնահանութիւնը, արուեստները այնքան զարգացած, ծաղկած էին Կիլիկիայում, որ նրա նաւահանգիստները, որոնց գլխաւորն էր Այսա քաղաքը, կենտրոնացնում էին իրանց մէջ ամբողջ Արեւելքի և Արեւմուտքի վաճառականութիւնը: Այստի միջոցով հին աշխարհը—Պարսկաստանը, Հնդկաստանը, Չինաստանը—կապվում էր Եւրոպայի՝ Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Սպանիայի հետ: Այստի մէջ հաւաքվում էին Ասիայի խորքերից համեմներ, թանգազին ականեր, հիւսուածներ, բեհեզներ, դիպակներ, շաքար, խուսկ, սապոն, չուխայ, ոսկի, արծաթ, լեզակ, սնդիկ, բուստ, որոնք բերում էին Փյօրենցիայի, Պաւիայի, Վենետիկի, Գենուայի, Պիզայի, Լիվոռնի, Նրետի, Մարսէլլի, Սպանիայի, Անգլիայի և Հանսէեան

քաղաքների վաճառականները հազարաւոր նաւերի վրա, և այդ ներածութեան փոխարէն արտահանում էին Կիլիկիայից նրա սեփական բերքերը—ասր, ցփսի, բամբակ, քաթան, երկաթ, սլրինձ, պաղլեղ, մուշտակներ, ցորեն, չամիչ, զինի, քաղցու, փայտ, մետաքս, աղ և այլն, ինչպէս և ձի, ջորի, էշ և արջառ:

Այս անընդհատ վաճառականական յարաբերութիւնների շնորհիւ կեանքը եռում էր, երկիրը ծաղկում էր, հողագործութիւնը, անասնապահութիւնը, ալգեգործութիւնը, արհեստները զարգանում և բարգաւաճում էին: Իսկ այժմ... այժմ այս ամենի տեղ տիրում է անապատ, աւերում. թագաւորում է քիւրդի, աֆշարի և թիւրքմէնի նիզակը ու սուրը. այժմ հողը խոպանացած, ամբողջ Կիլիկիան մի անմշակ և աւերակ երկիր է ներկայացնում:

Եւ ինչպէս կարող է վաճառականութիւնը ծաղկել, ինչպէս կարող են արհեստները բարգաւաճել մի պետութեան մէջ, որն ոչ նոր ճանապարհներ է շինում, ոչ հին ճանապարհներն է նորոգում, ոչ նաւահանգիստներ է մաքրում, ոչ ճահիճներ է չորացնում, ոչ կամուրջներ է կառուցանում, ոչ ջրանցքներ է պահում, ոչ աւազակներին է զսպում, ոչ գոյքի և կեանքի ապահովութիւն է տալիս. այլ միայն հարստա-

Հարում է, ծանր Հարկեր և տուրքեր է դնում
և անխնայ Հաւաքում։
Թիւրքաց տիրապետութիւնը այն աստի-
ճանի մեռցել, ամաչացրել էր երկիրը, որ, ինչ-
պէս պատմում են, երբ Եգիպտոսի խէղիվը գրա-
ւեց Վիլիկիան այս դարի սկզբին՝ նա եղաւ նա-
խաձեռնողը, որ բնակիչները սկսեցին երկրագոր-
ծութեամբ պարապել, որովհետև երկիրը միան-
գամայն անմշակ և անխնամ վիճակի մէջ էր
գտնվում։

IV

Վիլիկիայի այժմեան վարչական բաժանմունքը։ Խօզան
օղու ցեղը։ Ազգաբնակութեան նկարագրութիւնը։

Վիլիկիայի այժմեան վարչական կազմա-
կերպութիւնը լաւ Հասկանալու Համար, պէտք
է մի Համառօտ զաղափար տանք Փոքր-Ասիայի
և առՀատարակ ասիական Թիւրքիայի ընդՀա-
նուր վարչական բաժանման սիւտէմի մասին։

Ամբողջ Անատոլիան բաղկացած է 21 վի-
լայէթներից, բացի արտօնված նահանգներից,
ինչպէս Լիբանանը, Սամօս կղզին, և բացի Ա-
րաբիայից։ Իւրաքանչիւր վիլայէթ կամ կուսա-
կալութիւն բաժանված է մի քանի սանջակ-
ների կամ լիվասի, որ Համապատասխանում է
մեր զաւառին. սանջակները բաժանված են կա-
դաների (զաւառամասն), կադան—նահիա-
ների, նահիան—քարիանների։

Իւրաքանչիւր վիլայէթ ունի մի ընդՀա-
նուր կառավարիչ (gouverneur général) կամ
վալի, որ նստում է վիլայէթի գլխաւոր քա-
ղաքում. Իւրաքանչիւր սանջակ կառավարում է

մի մուխէսարիֆ (զաւառապետ): Կազալի կառավարիչն է գաջմագամը (զաւառապետի փոխանորդ), նահիայի կառավարիչը—միւղիւրը (պրիտավ), իսկ քարիայի զլխաւորը—մուխտարը (տանուտէր): Վալին, մուխէսարիֆը, գաջմագամը, միւղիւրը նշանակւում են կենտրոնական նահանգական իշխանութիւնից, իսկ մուխտարն ընտրւում է տեղական ժողովրդից:

Թիւրքաց տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ, Կիլիկիան զանազան վարչական բաժանումներ է կրել. մի ժամանակ նրա մեծագոյն մասը պատկանում էր Գարամանիայի և Իջ-իլի կուսակալութիւններին, իսկ ներկայումս նա բաժանւած է երկու վիլայէթների—Ադանայի և Հալէպի, և այդ երկու վիլայէթների մէջ ամփոփւում է ամբողջ պատմական Կիլիկիան, գոնէ Լևոնների և Հեթումների ժամանակվայ Կիլիկիան: Մեծագոյն մասը վերաբերում է Ադանայի, իսկ փոքրագոյնը՝ Հալէպի վիլայէթին:

Ադանայի վիլայէթը բաղկացած է 4 սանջակներից կամ մութեսարիֆութիւններից և 19 կազաններից կամ գաջմագամութիւններից: Ահա նրա բաժանումը:

I. Ադանա սանջակ

Կազաններ՝ 1) Ադանա, 2) Մէրսին, 3) Տարսուս (Տարսոն), 4) Կարա-Հիսար:

II. Իջիլ սանջակ

Կազաններ՝ 5) Սեւեկիա, 6) Գիւլնար, 7) Անամուր, 8) Էրմէնէկ, 9) Մութ:

III. Խօղան սանջակ

Կազաններ՝ 10) Սիւ, 11) Ֆէկէ, 12) Հաճին, 13) Կարս:

IV. Տէբէլ-Բէրէքէթ սանջակ

Կազաններ՝ 14) Եարպուտ, 15) Օսմանիէ, 16) Իսլահիէ, 17) Բուլանիք, 18) Հասսա և 19) Պայաս:

Այդ 19 կազանները պարունակում են իրանց մէջ 49 նահիաներ:

Հալէպի վիլայէթը բաղկացած է 3 սանջակից և 22 կազաններից, որոնք են՝

I. Հալէպ սանջակ

Կազաններ՝ 1) Հալէպ, 2) Այնթաք, 3) Քիլիս, 4) Բէլլան, 5) Ալէքսանդրէտ, 6) Անտիօք, 7) Հարէմ, 8) Ջիզը-Չոր, 9) Իլլիփ, 10) Մաարա-Նուման, 11) Բահ-Ջէբուլ, 12) Մէմբիճ, 13) Բէկկա:

II. Ուրֆա սանջակ

Կաղաները՝ 14) Ուրֆա, 15) Բում-Կալէ (Հոռմկալ), 16) Սուբուճ, 17) Ֆիրէճիկ:

III. Մարաշ սանջակ

Կաղաները՝ 18) Մարաշ, 19) Ալբիստան, 20) Զէյթուն, 21) Անդերին, և 22) Պաղարճիկ:

Այս 22 կաղաները պարունակում են իրանց մէջ 24 նահիաներ:

Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, Զէյթունի երկիրը կազմում է Հալէպի վիլայէթի Մարաշ սանջակի չորս կաղաներից մինը:

Այստեղ պէտք է նկատենք, որ մինչ Աղանայի ամբողջ վիլայէթը իր 4 սանջակներով ամբողջովին վերաբերում է նախկին Կիլիկիային, նույնը չէ կարելի ասել Հալէպի վիլայէթի մասին, որի մի քանի կաղաները իսկապէս չեն կազմում Կիլիկիայի մասը և դուրս են նրա սահմաններից, ինչպէս Անտիօք, Ալէքսանդրէտ, Հալէպ և այլ կաղաները. բայց որովհետև այդ վիլայէթը եկեղեցական-վարչական կողմից ենթարկվում է Սսի կաթողիկոսի իրաւասութեան և թէ իր այժմեան վարչական բաժանումով, թէ պատմական լիշատակներով և թէ տնտեսական ու ազգագրական պայմաններով կապված է Կիլիկիայի հետ, մենք ևս վերաբերում

ենք նրան Կիլիկիային, ինչպէս արել է Հայր Ղևոնդ Ալիշանը:

Այժմեան վարչական կազմակերպութիւնը ձեւակերպվել է 1865 թւից յետոյ և մինչև այդ թուականը լեռնային Կիլիկիան գրեթէ ամբողջովին, մանաւանդ Հաճին, Սիս, Մարաշ, Ալբիստան՝ միայն անուանական կերպով օսմանեան տէրութեան մասն էին համարվում, այլ իրօք անկախ ցեղապետութիւններ էին կամ փոքր իշխանութիւններ խօզան-օղլու կոչված ցեղի տիրապետութեան տակ, իսկ Զէյթունը կազմում էր մի հայկական փոքր իշխանութիւն, ժողովրդական կառավարութեամբ, թէև դարձեալ նոյն խօզան-օղլու տիրապետութեան տակ:

Հարկաւոր ենք համարում փոքր ինչ աւելի երկարօրէն խօսել խօզան-օղլուի տիրապետութեան մասին: Այդ թիւրքմէնական ցեղը, իր տոհմապետ Քուզանի կամ խօզանի առաջնորդութեամբ, եկել է Կիլիկիա 13-րդ դարում: Սկզբում նա խնդրում է հայոց թագաւորից և ստանում է ազատութիւն արածացնելու իր հօտերը երկրի դաշտավայրերում և լեռնակողմերում. յետոյ քիչ քիչ հաստատում է այդտեղ իր բնակութիւնը, և երբ հայերի իշխանութիւնը վերացվում է, երկիրն ընկնում է Եգիպտոսի սուլթանների ձեռքը, խօզան-օղլու ցեղը, իբրև հաւատակից,

ոյժ է ստանում, զրաւում է ձորերը, սարերը, և բաժանում միւս թիւրքմէն ցեղերի հետ: Եւ երբ 16-րդ դարում օսմանեան պետութիւնը առնում է Կիլիկիան Եգիպտոսի ձեռքից, նա արդէն գտնում է այդտեղ բազմաթիւ գէրէ բէգիներ, այն է ձորատէրեր կամ բռնակալներ, որոնց անկարող է հանդիսանում նուաճել և գէրէբէգիները, որոնց մէջ ամենից նշանաւորը և ուժեղը Խօզան-օղլու ցեղապետներն էին, շարունակում են իրանց տիրապետութիւնը լեռնային Կիլիկիայի վրա, հօրից որդի ժառանգաբար յաջորդելով, երբեմն հաշտ ապրելով օսմանեան կառավարութեան հետ մի թեթեւ հարկի վճարումով, երբեմն ապստամբելով:

Խօզան-օղլու ցեղի տիրապետութիւնը ըսկզբում տարածվում էր Սսի, Մարաշի վրա, բայց ժամանակի ընթացքում նրանք նուաճեցին նաև Զէյթունի, Հաճինի, Պէյլանի և Կեալուր-տաղի անկախ հայ վիճակները, թէև ոչ բոլորովին, որովհետև նրանք բաւականաճառ էին մի թեթեւ հարկով և չէին խառնվում այդ անկախ հայերի ներքին կառավարութեան մէջ: Խօզան-օղլուի հպատակ էր համարվում և Սսի կաթողիկոսութիւնը, որը հատուտ էր մնում ընծաներ և որոշ հարկ տալով ցեղապետին: Իրանք ցեղապետ իշխանները ապրում էին լեռ-

ներում, և կառավարում էին Սիս քաղաքը իրանց ցեղին պատկանող մի թիւրքմէն բէյի ձեռքով, և Ադանայի վալին, որի իրաւասութեան տակ էր համարվում Սիսը, չէր կարողանում որ և է իշխանութիւն բանեցնել և որ և է հարկ հաւաքել:

Յայտնի հայագէտ ֆրանսիացի Վիկտօր Լանգլուա, որը ճանապարհորդեց Կիլիկիայում և Սոում 1852-ին, Խօզան-օղլու տիրապետութեան ժամանակ, ասում է, որ նա հասնելով Սիս, ներկայացաւ հայոց կաթողիկոսին և ցոյց տուեց նրան Ադանայի միւշիւրի (կուսակալի) ֆիրմանը, որով իրաւունք էր տրվում իրան ճանապարհորդելու Սսի վիճակի մէջ. Կաթողիկոսը ժղպտաց և ասաց. «Միւշիւրը Ատանայի ու Տարսուսի վրա կիշխէ, իսկ լեռան տիրողը Խօզան-օղլուն է»:

«Խօզան-օղլու կոչվում է,— շարունակում է Լանգլուան — թէ Սսի գաւառին տիրող ցեղը և թէ նրա ցեղապետը: Եւ որովհետև կաթողիկոսը այն բռնակալին անդադար ստակ ու ընծաներ տալով է, որ հաստատուն է մնում իր աթոռի վրա, մի կերպով նրա հպատակն է եղել, իբր թէ օսմանեան իշխանութեան ներքոյ չը լինէր: Խօզան-օղլուի ցեղից մի թիւրքմէն բէյ լեռնաբնակ իշխանների կողմից կառավարում է

Սիւ քաղաքը, և Ադանայի փաշան, որ Սսի կառավարիչն է համարվում, քաղաքի վրա ամենևին իշխանութիւն չունի, տուրք չէ կարողանում ժողովել և իր կողմից ոչ երբէք կարողացել է մի փոխանորդ հաստատել»:

Իրերի այդ վիճակը տեսց մինչև 1866 թիւը, երբ Զէյթունի ապստամբութիւնից և նուաճումից յետոյ (1862—63-ին, որի մասին առանձին կը խօսենք) օսմանեան կառավարութիւնը արշաւեց Սև լեռան բնակիչներին և խօզան ցեղի վրա, օգնական ունենալով իրան Սսի կաթողիկոսին: Զէյթունցի հայերը անկարող լինելով օգնել խօզան-օղլուն, վերջինս ստիպվեց հնազանդվել և յանձնել թիւրքաց կառավարութեան իր երկիրները: Թիւրքերն ևս խօզան-օղլու ցեղապետներին նշանակեցին նուաճված վիճակների գալմագամներ:

Այդպիսով միայն 1866-ին Կիլիկիան ստացաւ վարչական այն կազմակերպութիւնը, որ վերև առաջ բերեցինք:

Այժմ դիմենք Կիլիկիայի ազգաբնակչութեան նկարագրութեան:

Կիլիկիայի այժմեան ազգաբնակչութիւնը

բաղկացած է երկու գլխաւոր տարրերից—բնիկներից և եկեւորներից: Բնիկ տարրը կազմում են հայերը, յոյները, քիւրդերը, հայուկ քիւրդերը, հայասեռ պօղան ցեղը, իսկ եկեւոր տարրը կազմում են—թիւրքմէնները, աֆշարները, թիւրքերը կամ օսմանիւները, անսարի կամ նսալիի արաբները, չէրքէզները, նասրանիները (ազանդաւոր ասորիները) և զղբաշները:

Հայերը բոլոր միւս ցեղերի մէջ, թէ իրանց թիւի բազմութեամբ, թէ իբրև երկրի ամենահին բնիկները նշանաւոր տեղ են բռնում: Նրաբ մնացորդ են Ռուբինեանց թագաւորութեան ժամանակի հայերի, որոնց թիւը, սարսափելի հարատահարութիւնների պատճառով, 500 տարիներից ի վեր սաստիկ նուազել է:

Յոյները համարվում են Բիւզանդիայի տիրապետութեան ժամանակ եղած յոյների սերնդից, իսկ մի մասը եկեւոր է Կեսարիայից և այլ կողմերից և հայերից հնազոյն են համարվում: Նրանք զլլաւորապէս բնակվում են քաղաքներում և պարապում են վաճառականութեամբ:

Քիւրդերը նոյնպէս համարվում են բնիկներ, քանի որ նրանց անունը յիշվում է դեռ 9-րդ դարում, իբրև երկրի բնակիչներ, Վասիլ I կայսրի ժամանակ, և քանի որ բոլորն էլ թափառական վրանաբնակներ չեն, այլ կան և

Հաստատաբնականներ, ինչպէս Սև լեռներում, որը նրանց բնակութեան կենտրոնավայրն է: Կան, ի հարկէ, և եկտր քիւրդեր:

Հայուկ քիւրդները, որոնք կազմում են մի վայրագ ցեղ, աւելի արիւնուշտ և արիւն-կզակ, քան բուն քիւրդները և որոնք բնակվում են Անաւարդալի և Մսիսի մէջտեղ, Համարվում են սերված Հայերից կամ քրդացած Հայեր, քանի որ պահպանել են շատ Հայկական սովորութիւններ և Հայկական դէմքի արտայայտութիւն, ինչպէս և Հայուկ անունը:

Հայոց ծագումից է Համարվում նոյնպէս և պոզան ցեղը, որ բնակվում է Ամանոսի կամ Սև սարերում և միայն ձմեռն է իջնում Մսիսի և Անաւարդի դաշտերը, հօտերը արածացնելու համար:

Թիւրքմէնները և աֆշարները, երկու ազգակից ցեղեր, որոնք Հաստատվել են Կիլիկիայում XI-րդ դարում, սէլջուկեան արշաւանքից ի վեր, Կիլիկիայի ազգաբնակչութեան գլխաւոր մասն են կազմում իրանց թւով և բաժանվում են երկու գլխաւոր ճիւղերի—Իւրիւք (լեռնաբնակ) և Չուգուր (դաշտաբնակ) թիւրքմէնների, որոնք բաժանվում են զանազան մանր տոհմերի կամ էշիրաթների: Այդ տոհմերի մէջ նշանաւորներն են՝ Սինանլը, Գիւրճի, Խօզան-

օղլու, Սանդալլը, Սարխանդ-օղլու, Բամազան և այլն:

Այս բոլոր ցեղերը—քիւրդ, թիւրքմէն, աֆշար, Հայուկ, պոզան և այլն, թափառական վրանաբնակ են, տաւարածներ և խաշնարածներ:

Թիւրքերը կամ օսմանլիները, որոնք թիւ կողմից աննշան են, բայց իբրև իշխող տարր՝ տիրապետող են Հանդիսանում, Հաստատվել են երկրում 16-րդ դարում, երբ օսմանեան սուլթանները նուաճեցին Կիլիկիան:

Չէրքէզները գաղթել են Կովկասեան լեռներից միայն 1864 թւին, մօտ 1000 տուն են և սկզբում թէև ասպատակութեամբ էին ապրում, բայց այժմ ընտելացել են և երկրագործութեան:

Ասորի արաբները մշտաբնակ չեն, այլ ամառը Հունձի ժամանակ գալիս են Ասորիքից:

Նասրանի կոչված ասորի աղանդաւորները բնակվում են դաշտային մասի գիւղերում և լաւ երկրագործներ են: Նրանց կրօնքի մէջ արտաքուստ մահմեդականութիւն կայ, իսկ ներքուստ անյայտ է և նման է եգիպտերի կրօնին:

Ղզլբաշները սակաւաթիւ են և նոյնպէս Համարվում են եգիպտերի նման աղանդաւորներ:

Գիւղերում այս բոլոր ցեղերը մեծ մասամբ
ապրում են զատ զատ, իսկ քաղաքների բնա-
կիւնները բոլոր ազգերի խառնուրդ են կազմում
ինչպէս Ադանա, Տարսոն, Սիւս և այլն:

V
Կիլիկիայի ազգաբնակիւթեան թիւը: Հայերի թիւը: Գլխա-
ւոր քաղաքները և ականները: Հայերի կրօնական և
կրթական վիճակը:

Թիւրքիայի մէջ օրինաւոր վիճակագրու-
թիւն չը կայ, ուստի շատ դժուար է որոշել Կի-
լիկիայի բնակիչների բուն թիւը: Օրինաւոր
ենք ասում այն պատճառով, որ թէև կայ պաշ-
տօնական վիճակագրութիւն ամեն մի վիլայէթի
համար, բայց կառավարութիւնը դիտմամբ կեղ-
ծում է այդ վիճակագրութիւնը, շատացնելով
կամ պակասեցնելով որոշ ազգութեան թիւը՝ իր
զանազան քաղաքական նկատումների և նպա-
տակների համար:

Եւրոպացի ճանապարհորդները ամբողջ Կի-
լիկիայի բնակիչների թիւի մասին տարբեր կար-
ծիքներ են յայտնում: Լանդլուսն համա-
րում է այդ թիւը 150,000. Նոյնը կարծում է
և Մանգուս, բայց Պարքըը համարում է
300,000:

Գալով Հայերի թիւին, Ալիշանը համարում

է 15,000 երդ (ծուխ). նոյն կարծիքը յայտնում է և Ծ եր է ն ց ը, ասելով թէ Կիլիկիայի 150,000 բնակիչները կէսը (75,000) Հայ է, և թէ ամեն մի ծուխ հաշուենք բաղկացած 5 հոգուց, ուրեմն Ալեշանի 15,000 երդը պէտք է նոյնպէս համարել 75,000:

Վիկտոր Լանգլուան Ստի կաթուղիկոսի իրաւասութեան տակ զտնվող Հայերի թւի մասին աւելի բնդարձակ տեղեկութիւններ է տալիս: Ահա նրա վիճակագրական ցուցակը, որ նա կազմել է 1850 թւին:

1) Ա տ ա ն ա

Սիս	200	տուն
Ատանա	800	»
Տարսոն	100	»
Կեվուրտաղը (զաւառ)	50	»

2) Մ ա ը ա շ

Փուռնուղ	600	»
Հաճին	5,000	»
Մարաշ	700	»
Ջէյթուն (զաւառ)	3,000	»

3) Հ ա լ է պ

Անթար	1,300	»
Հալէպ	200	»
Անտիօք	900	»
Քիլիս	150	»
Կիպրոս	400	»

Գ ու մ ա ը ը 13,400 տուն

Յոյց տալու համար, թէ մինչև որ աստիճան աշխարհագիրները և ճանապարհորդները անհամաձայն են միմեանց հետ նոյն իսկ քաղաքների բնակիչների թւի վերաբերմամբ, բաւական է ասել, որ, օրինակ, Էլիզի Բէկլիւ, իր աշխարհագրութեան մէջ, Սիսի բնակիչների թիւը համարում է 5,000 հոգի (Հայ և ուրիշները)՝ Լանգլուա համարում է 200 տուն: Հաճինի բնակիչների թիւը Բէկլիւ հաշւում է 10,000, Ծերենց հաշւում է՝ 35,000: Ջէյթունի բնակիչների թիւը Բէկլիւ յայտնում է՝ 10,000 հոգի, Ծերենց՝—18,000, Լանգլուա՝ 3,000 տուն, իսկ մի այլ աղբիւր 10,000 հաշւում է միայն Փուռնուղի 14 գիւղերի բնակիչների թիւը:

Դիմենք այժմ թիւը քսոյ կառավարութեան վերջին, այն է 1892 թւի պաշտօնական վիճակագրութեան կամ սալնամէին:

Ա տ ա ն ա չի վ ի լ ա չ է թ

Մուսուլման	225,000	կամ	56 ⁰ / ₀
Հայ	97,000	»	24 ⁰ / ₀
Ուրիշ քրիստոնեաներ	75,500	»	19 ⁰ / ₀

Գ ու մ ա ը ը մ օ տ ' 400,000

Հ ա լ է պ ի վ ի լ ա չ է թ

Մուսուլման	790,000	կամ	79 ⁰ / ₀
Հայ	49,000	»	5 ⁰ / ₀
Ուրիշ քրիստոնեաներ	136,000	»	13 ⁰ / ₀

Գ ու մ ա ը ը 995,000

Ուրեմն, թիւրքաց վիճակագրութեան համաձայն հայերի թիւը Կիլիկիայում 146,000 է կամ մօտաւորապէս 150,000: Այս թիւը կազմում է կրկնապատիկը, ինչ որ ցոյց են տուել Ղանդլուան, Ծերենցը, Ալիշանը և ուրիշ ճանապարհորդներ, և յամենայն դէպս չի կարելի համարել չափազանցրած, այլ ընդհակառակն, պէտք է ընդունել եթէ ոչ պակասեցրած, գէթ իբրեւ minimum, ի նկատի ունենալով, որ թիւրքաց կառավարութիւնը, Բէրլինի կօնգրէսից յետոյ, շարունակ աշխատել է հայերի թիւը պակաս, իսկ մուսուլմանների թիւը աւել ցոյց տալ: 2ը մուանանք և այն, որ 146,000 թիւը վերաբերում է միայն լուսաւորչական հայերին, մինչ Կիլիկիայում կայ և մի մեծ բազմութիւն կաթօլիկ և բողոքական հայերի, որոնց թիւրքաց կառավարութիւնը բաժանում է հայերից և դասում ալլադաւան քրիստոնեանների շարքը: Ել չենք խօսում հայուկ և պօղան «Հայասերմ» քիւրդերի մասին, որոնք մտցրված են մուսուլմանների թւի մէջ:

Այդ բոլոր հանգամանքները ի նկատի ունենալով, համարելով Կիլիկիան ամփոփված Ատանայի ամբողջ վիլայէթի և Հալէպի վիլայէթի մի մասի մէջ, մենք համարձակ կարող ենք Կիլիկիայի ընդհանուր բնակիչների թիւը ընդու-

նել՝ 500,000, իսկ հայերի թիւը՝ 150—200,000:

Գալով Զէյթունի, այսինքն այդ անունով կոչված գաւառի կամ «նախկին դաշնակցութեան» հայերի թւին, պէտք է ընդունենք, որ այդ թիւը 30—35,000 է, քանի որ Զէյթունի դաշնակցութեան մասն կազմող և Յհանուս. Կարապետ վանքի վանահօր իրաւասութեան տակ գտնված միայն 14 գիւղերի—Փրնուզ, Պարոնենք, Պուղբենք, Խուզուզենք, Կէնչի, Պուստուլ, Կապան (Հռչակաւոր Կապան բերդը), Կօկիսօն, Տէկիրմէնդէրէ, Տաշօլուք, Քիրէճ, Կէօլփուճար, Չիվիլի և Ինիճեգալէ—բնակիչների թիւը հաշոււմ են մօտաւորապէս 10,000, ինչպէս ցոյց է տալիս մի նկարագրող *), քանի որ Սև կամ Ամանոս լեռների մէջ ևս ցիր ու ցան փոքրիկ հայ գիւղեր կան, որոնց մէջ մօտ 1,000 տուն բնակիչ են հաշոււմ:

Ամբողջ Կիլիկիայի մէջ մի քաղաք չը կայ, որ 50,000 բնակիչ ունենայ: Յունական և հայկական տիրապետութեան ժամանակի Հռչակաւոր և փառաւոր քաղաքները—Տարսոն, Սիս, Ալաս, Միսիս, Անաւարգա, Ալէքսանդրէտ, մա-

*) „Արաբս“ 1889 թ.

նաւանդ Սիս, Ուոլքինսէանց, փառապարդ մայրաքաղաքը և անմատչելի համարված բերդը այժմ միայն տորմենլի գիւղեր կամ զիւղաքաղաքներ են ներկայացնում, մեծ մասամբ աւերակ և մի քանի հարիւր տուն բնակիչներով։

«Սիսում դեռ տեսնվում են, — ասում է Էլիզաբէ Բէկլիւ, դարբասի կամ թագաւորի պալատի մնացորդները։ Դադարելով թագաւորական մայրաքաղաք լինելուց, Սիսը մնացել է իբրև կրօնական աթոռանիստ քաղաք, այդտեղ գտնվում է մի պատրիարք, որին թիւրքաց կառավարութիւնը աշխատել է Էջմիածնի պատրիարքի հակառակորդը շինել։ Պէպի Ջէյհուն գէտը իջնող ճանապարհում, մի բլրի վրա տեսնվում է Անազարբի ամուր բերդը, մուսուլմանների Հալին-գարբան, որ Սիսից առաջ հայոց թագաւորների մայրաքաղաքն էր և որը հուշակաւոր է իր հռոմէական աւերակներով, մանաւանդ երկու հին ջրանցքներով, որոնց առատ ջրերը՝ շրջապատող անապատը մի անհուն պարտէզ էին դարձրել, այնքան գեղեցիկ, որ 12-րդ դարում Էդրիսին կարողացաւ համեմատել Անաւարգաչի դաշտը Դամասկոսի «գրախտի» հետ»։

Կիլիկիայի այժմեան գլխաւոր և փոքր իշատէ նշանաւոր քաղաքներն են. — 1) Ատանա, որ վիլայէթի գլխաւոր քաղաքն է և ունի

45,000 բնակիչ, 2) Մարաշ, որ վալիի ամառանոցն է և ունի 24,000 բնակիչ, որի կէտը հայ, 3) Տարսուս, որ ունի 12,000 բնակիչ, 4) Հաճին — 10,000 բնակիչ, գրեթէ բոլորը հայ, 5) Մէրսինա, որը իբրև նաւահանգիստ, միակ յարմար հաղորդակցութեան կէտն է Յւրոպայի հետ և ունի 6,000 բնակիչ, 6) Սիս — 5,000 բնակիչ 7) Ալբիստան — 3,000 բնակիչ, և այլն։

Այս վիճակագրական թւերը բերված են Էլիզաբէ Բէկլիւի աշխարհադրութեան մէջ, որ հրատարակված է 1884 թւին, սակայն Ալիշան և լիսունական թուականների երօտացի ճանապարհորդները, ինչպէս և նորագոյն ժամանակի հայ ուղևորները բոլորովին տարբեր և միմեանց հակասական թուանշաններ են հաղորդում։ Այսպէս, օրինակ, Ալիշան ասում է. «Պամանեան վերջին վիճակագրութեան համաձայն, Հաճին քաղաքի և շրջապատի բնակիչների թիւը 12,000 հայ է և 200 մահմեդական, ամբողջ քաղաքի և Հաճինի վիճակի հայերը — 13,000, մահմետականները և նորեկ չէրքէզները — 5682։ Մերալիներին մէկը 1840 թւին Հաճինի հայերի տների թիւը հաշուում էր 2,000, մի ուրիշը 1854-ին — 2,500, իսկ Պարտիզպանեանը 1863-ին՝ 3,000։ Պէսիէ ֆրանսիացին, որ

1836-ին Հաճին մտաւ, նոյնպէս 3,000 Հայ, և 34 ալլազգի տուն է ասում, իսկ 2 իւսաջէվը, 1849 թւին Հայերի տները 2,000, և ալլազգիները—190 է գրում. չորս տարուց յետոյ (1853 թւին), միայն 1,500 տուն Հայ և 30 տուն մուսուլման է ցոյց տալիս»:

Ատանայի մասին մենք տեսանք, որ Բէկլիւ Հաշոււմ է 45,000 բնակիչ, իսկ Ալիշան և ուրիշները ցոյց են տալիս 60,000. Հայերի թիւը 1875 թւին Ֆրանսիացի Դէվիս որոշում է 1.700 տուն, բացի կաթօլիկ և բողոքական Հայերից, մինչ Ծերենց, որ անձամբ ճանապարհորդել է Կիլիկիա, միայն 1,000 տան չափ է Հաշոււմ:

Մի ուրիշ աղբիւր Մարաշի մէջ 10,000 տուն բնակիչ է Հաշոււմ, որից 3,000 տունը Հայ:

Հայր Ալիշան առաջ է բերում մի վիճակագրութիւն 1878—80 թ. կատարված, որի Համաձայն Կասկան գաւառի, այն է Զէյթունի և նրա շրջակայ գիւղերի, Փռնուզի, Ալբիստանի, մի խօսքով Զէյթունի թեմը Համարվող վիճակի Հայ բնակիչների թիւը Համարվում է 27,460, իսկ իսլամներինը—8,344:

Այս բոլոր տարբեր թուանշանները և Հակասութիւնները կարելի է բացատրել միայն եր-

կու իրողութիւններով. 1) կամ ուսումնասիրողները կատարել են իրանց ուսումնասիրութիւնը Հարեանցի և անուշադիր կերպով, կամ 2) Կիլիկիան, Թիւրքիայի միւս նահանգների պէս, շարունակ ենթարկվելով աւերումների, Հարստահարութիւնների և դրանց Հետեանք գաղթականութիւնների, տեղափոխութիւնների, քաղաքների և գիւղերի աղղաբնակութիւնը գրեթէ ամեն 10 տարին մի անգամ մի տեղ դգալի կերպով նուազում է, միւս տեղում աճում, քանի որ Հարստահարվողները մի տեղից միւս տեղ են ապաստանում:

Մի քանի խօսք էլ Կիլիկիայի Հայերի կրօնական և կրթական վիճակի մասին:

Յայտնի է, որ Կիլիկիան կրօնական և եկեղեցական տեսակէտով նոյնպէս մեծ դեր է խաղացել Հայոց ազգի պատմութեան մէջ: Ամբողջ 150 տարի (1293—1441 թ.) Հայոց ընդհանրական կաթողիկոսի աթոռը գտնվում էր Կիլիկիայում, ունենալով իբրեւ աթոռանիստ՝ Հռօմկլայ բերդը, Դրազարկ վանքը, Սիսը: Կիլիկիան տուել է այնպիսի հռչակաւոր հոգեւորականներ, ինչպէս Ներսէս ԶնորՀալին, Ներսէս

Լամբրոնացին, որոնք ոչ միայն եկեղեցական, այլ և աղգային մեծ գործիչներ էին և տաղանդաւոր գրողներ:

1440 թւից սկսած Սսի աթոռը դադարեց ընդհանրական լինելուց, երբ Գրիգոր Մուսաբեկէնց կաթողիկոսը յանձն չառաւ տեղափոխվել Էջմիածին, և շարունակեց իր գոյութիւնը իբրև կաթողիկոսութիւն «տանն Կիլիկիոյ»: 18-րդ դարում (1734 թ.) կաթողիկոսական գահը անցաւ «Մշապահեան» կոչված ցեղի ձեռքը, որի վերջին ներկայացուցիչն եղաւ Կիրակոս Գ., որ 43-րդ կաթողիկոսն էր Մուսաբեկէնցից սկսած, և որը հրաժարուեց գահից 1866 թւին:

1871 թւին առաջին անգամ Կիլիկիան ունեցաւ սահմանադրական կաթողիկոս, երբ Խրիմեանի պատրիարքութեան օրով, աղգային ժողովի ձեռքով Սսի կաթողիկոս ընտրվեց մարաշի Քէֆուրեան Մկրտիչը, որի 25-ամեայ կաթողիկոսութիւնը բոլորովին ապարդիւն անցաւ Կիլիկիայի համար և Սսի աթոռը բոլորովին քայքայման վիճակի ենթարկվեց: Գէորգ Գ. կաթողիկոսը այդ աթոռը հրատարակել էր «Հետոեալ և Հերձուածող», բայց Մակար կաթողիկոսը վերցրեց այդ բանադրանքը:

Ինչպէս յայտնի է, Մկրտչի մահից յետոյ աղգային ժողովը այս տարի կաթողիկոս ընտրեց

Ալէաթճեան Գրիգորիա եպիսկոպոսին, որի ընտրութիւնը, սակայն, թիւրքաց կառավարութիւնը յանդուգն յամառութեամբ մինչև այսօր զբլանում է վաւերացնել և աթոռը մնում է թափուր:

Ներկայումս Սսի կաթողիկոսարանը բոլորովին ամայի է. ամայի են և քարուքանդ Կիլիկիայի, մանաւանդ Սև լեռան հռչակաւոր վանքերը, որոնք մի ժամանակ մի մի գրական օջախներ էին: Ամբողջ թեմում մի հատ օրինաւոր եպիսկոպոս, վարդապետ, քահանայ, քարոզիչ չը կայ. չը կայ նոյն իսկ մի հատ հոգևոր դպրոց: Միակ ժողովրդականութիւն վայելող Ֆուրնուղի Նիկողոս եպիսկոպոսն ևս, իր կատարած վերջին խայտառակ դերի պատճառով, երբ թիւրքաց կառավարութեան ձեռքում գործիք դարձաւ Ալէաթճեանի ընտրութիւնը ոչնչացնելու համար, կորցրել է իր նշանակութիւնը և հեղինակութիւնը:

Վերջին քսան տարվայ ընթացքում բազմաթիւ կաթօլիկ և բողոքական քարոզիչներ են հաստատվել Կիլիկիայում:

Ոչ պակաս ցաւալի վիճակի մէջ է և կրթական գործը: Մի ժամանակ Կ. Պօլսի Միացեալ ընկերութիւնը սկսել էր աշխատել դպրոցներ բանալ Կիլիկիայում. այդտեղ, գլխաւորապէս

Մարաշում, կազմվել էին զանազան ընկերութիւններ, ինչպէս Կիլիկեան, Ռուբինեան, Մամիկոնեան, Ընթերցասիրաց, Հայուհեաց, որոնք մի քանի դպրոցներ և ընթերցարաններ բացին, բայց ոչ մի քաջալերութիւն չը գտնելով կաթողիկոսի կողմից, զաղարեցին գործելուց և այսօր ամբողջ Կլլիկիայում մի փոքր ի շատէ կազմակերպված և կրթական ու մանկավարժական պայմաններին համապատասխանող դպրոց չը կայ: Եղածներն անբարեկարգ, անապահով փոքրիկ դպրոցներ են, զուրկ թէ նիւթական և թէ ուսումնական միջոցներից:

Այս ասածները վերաբերում են ազգային դպրոցներին. սակայն պէտք է ասենք, որ կաթօլիկ և բողոքական միսսիաները վերջերս հաստատել են Կիլիկիայում բազմաթիւ դպրոցներ և կօլլէճներ, ինչպէս Տարսոնում, Մարաշում, Այնթաբում, Ատանայում, Հաճինում, ըստ մեծի մասին կրօնական, կամ ինչպէս իրանք են կոչում «Աստուածաբանական» կօլլէճներ:

VI.

Զէյթունի ծագումը և պատմութիւնը: Դաշնակցական խորհուրդը:

Մեր յօդուածի այս գլուխը նուիրում ենք Կիլիկիայի այն մասի նկարագրութեան, որը յայտնի է Զէյթուն կամ Ուլնիա անունով, և որը այժմ ընդհանուր հետաքրքրութեան առարկայ է:

Իսկապէս Զէյթունը, իբրև երկիր, առաջին անգամ պատմութեան մէջ յիշվում է 15-րդ դարից սկսած, այն ևս Ուլնիա անունով, իսկ Զէյթուն անունը առաջին անգամ յիշվում է յիշատակագրերի և ձեռագիրների մէջ միայն 16-րդ դարի վերջերում: Նրա պատմական անցեալի մասին որոշ և ստույգ տեղեկութիւններ չունենք, որովհետև հին պատմութեան մէջ Կիլիկիայի լեռնոտ երկրի մասին, եթէ խօսք է լինում, յիշվում է «Կոկիսօնի լեռներ» անունով:

Ընդհանրապէս կարծում են, որ «Զէյթուն» բառը առաջ է եկել նրանից, որ Կիլիկիայի այդ մասում շատ ձիթենիներ կան և երկիրն ևս

կոչվել է «Ջէյթուն», որ թիւրքերէն է: Բայց այդ կարող էր տեղի ունենալ թիւրքերի տիրապետութիւնից յետոյ: Հայր Ալիշան հաւանական չէ համարում այդ բացատրութիւնը, որովհետեւ, նկատում է նա, ձեռագիրների մէջ ասված է. «Ջէթուն» և ոչ «Ջէյթուն»: Գալով երկրին, նա կարծում է, որ իսկապէս Ջէյթունը, իբրեւ մի ինքնուրոյն երկիր, կամ դ ա շ ն ա կ ց ա-կ ա ն մարմին, սկսվել է կազմակերպվել Ռուս-բինեան կամ Սիսուանեան թագաւորութեան անկումից յետոյ, երբ մի քանի բերդատէրեր շարունակեցին իրանց իշխանութիւնը լեռնային ամուր տեղերում: Այդ առիթով Ալիշան առաջ է բերում 1473 թւին գրված մի յիշատակագիր, որի մէջ ասված է, թէ հայոց մեծ սպարապետ Հեթումի կին Ջարմանուհին, Հեթումի սպանութիւնից յետոյ «փախաւ Կոկիսօնի և Ունիայի սարերը, և այնտեղ թափառում էր հինգ տարի. հինգ տարուց յետոյ հաւաքելով լեռնականներից 300 հազի, իր որդի Գեորգի հետ առաւ Կապան բերդը և ազատ պահեց ազգը ալազիկների ձեռքից ամբողջ 65 տարի»:

Արդեօք այդ յիշատակարանը առաջ բերելով Ալիշան կամենում է մի կապ գտնել Ջէյթուն և Ջարմանուհի բառերի մէջ և նրան

համարել Ջէյթունի անկախութեան հիմնադիրը, դժուար է հասկանալ, որովհետեւ նա խուլ կերպով է խօսում այդ մասին:

Վիլիսոր Լանգլուա, որը բաւական ուսումնասիրել է Կիլիկիայի սլաւոնութիւնը, ահա ինչ է ասում Ջէյթունի ծագման մասին. «Եզիպտացիները (Մամրիւքները) թէպէտ շատ անգամ արշաւել էին Կիլիկիայի վրա, բայց չէին կարողացել հաստատել այնտեղ իրանց իշխանութիւնը. վերջապէս, XIV-րդ դարի վերջում նուաճեցին այդ երկիրը և Հայաստանի Լուսինեանների դահը կործանեցին: Յաղթականների թրից ազատված հայերը, ինչպէս և Սիս մայրաքաղաքի առման ժամանակ Լուսինեան Լեւոն Զ. թագաւորից հեռացած ասպետները և զորականները փախան և ապաստանեցին Տորոս լեռան կիրճերի մէջ՝ այդտեղ մի նոր հայրենիք հաստատելու և իրանց ազատութիւնը, կրօնը ու սովորութիւնները պահպանելու մտքով: Թէպէտ չորս կողմից եզիպտացիների, թիւրքմէսների և քիւրդերի պէս անհաշտ թշնամիներ ունէին, բայց Տաւրոսեան շղթայի բարձրաբերձ սարերի մէջ ապաստանած՝ և պահպանելով նրա կիրճերը, հայերը առանձին համայնքներ կազմեցին, որոնք աճում էին նոր գաղթականներով, և քաջասիրտ զորավարների հրամանա-

տարութեամբ, կարողացան շատ հերոսական կռիւներից յետոյ յարատեւել իրանց ամբողջիւնների մէջ և ազատվել ստրկութիւնից, կամ, աւելի լաւն ասենք, բնաջինջ լինելուց:

«Ջրջապատված լինելով թշնամիներից, որոնք շարունակ փորձում էին նրանց պաշտպանող ժայռերի գոտիներից վեր բարձրանալ, հայերը ստիպվեցին պատնէշներ կանգնեցնել և արգելքները շատացնել, որպէս զի թշնամիները չը կարողանան ոչ իրանց ամբողջիւններին մօտենալ և ոչ ևս կողոպտել Յիւրիւք ասված վրանաբնակ հայերի բանակները, որոնք նրանց համար առաջապահ գնդերի տեղ էին ծառայում և պատսպարում էին նրանց ամեն մի յանկարծական յարձակմունքից: Երբ, բաւական ժամանակից յետոյ, այդ բոլորովին պատերազմական հայ զաղթականութիւնը իրան բաւական ապահով զգաց զօրաւոր յարձակումների դէմ, սկսեց պարապել երկրագործութեամբ:

«Երկրի այն կտորը, որտեղ հայերը խփել էին իրանց վրանները, արտակարգ պտղաբերութիւն ունենալով, առատաբար արտադրում էր նրանց ապրուստի կարիքը: Զիթենիների այն բազմաթիւ պլանտացիաները, որ ջենովացիները մի ժամանակ մշակել էին, այնքան նշանաւոր բերքերի աղբիւր ներկայացան, որ հայերը իրանց

բնակած երկրի անունը «Զէյթուն» դրին, որ թիւրքերէն նշանակում է ձիթենի: Սիւ, Ատանալի, Տարսոնի և Մսիսի հայերը, լսելով Զէյթունցիների աջողութիւնը, փախան ու եկան միացան իրանց հայրենակիցների հետ և նոր համայնքներ կազմեցին:

«Եւ մինչդեռ Զէյթունի ցեղերը այդպէս կազմակերպվում էին, մի նոր հայկական զաղթականութիւն, դուրս գալով Կիլիկիայի տափարակներից (Չուխուր-Օվալկոջված), եկաւ նոյնպէս հաստատվեց Տաւրոսի սարում, Սսի հիւսիսային կողմում, մի օրվայ ճանապարհով նրանից հեռու: Այդ դիրքը ունենալով, հեշտ էր զանազան հայ համայնքների համար հարկաւոր եղած ժամանակ միմեանց օգնել. այդտեղ նրանք մի գիւղ շինեցին հաճին անունով, որ այժմ Խօզան-օղլու տիրապետած երկրի կենտրոնն է կազմում: Վերջապէս, Ամանոս լեռը (Սև սարը), որ բաժանում է Կարամանիան Սիրիայից, Կիլիկիայի արևելեան ամեն կողմերից եկած ուրիշ հայերի ապաստարանը դարձաւ: Նրանց հետեւեցին ուրիշ զաղթականներ, որոնք գալիս էին այդ ընդարձակ երկրի ամեն կողմերից և որոնց թիւը շուտով այնքան շատացաւ, որ Ամանոս լեռան ամբողջ շարքը բռնեցին նրանք և ամրացրին այդ սարը Տաւրոսի ու Զէյթունի կիր-

ճերի պէս: Այդ է պատճառը, որ թիւրքերը Ամանսի սարերում ապաստանած Հայերի այդ զիրքին «Գեալուր-ղաղ» անունը տուին (անհաւատների տար):

«Եւ ահա այդպէս, Տաւրոսի սարերում Հաստատվեց մի յատուկ Հայ գաղթականութիւն, որ մինչեւ այժմ որոշվում է իր դրացի թիւրքմէն և քիւրդ ցեղերից իր նահապետական բարք ու վարքով և պատերազմական քաջութեամբ»:

Վերեւում ասացինք, որ ամենահին գրաւոր յիշատակարանը, որի մէջ յիշված ենք տեսնում Զէյթուն բառը, վերաբերում է 16-րդ դարի վերջին: Այդ յիշատակարանը Գրիգոր ՓԳ. պապին ուղղած մի վկայագիր է, զրված 1586 թւին Ազարիայ վարդապետի Սսի կաթողիկոս ընտրվելու համար: Մի ուրիշ ձեռագրի մէջ, որ զրված է 1596 թւին, այսպէս է ասված. «Գրեցաւ զիրքս ի գէյթունոյ վանքն ի սուրբ Աստուածածնի դուռն»: Գրանից լետոյ արդէն յաճախ կրկնված ենք տեսնում Զէթուն անունը, սակայն իբրեւ քաղաքագիրք և ոչ իբրեւ երկիր կամ գաւառ. այդ զէյթերում Ռւնիա անունն է գործածվում:

Յայտնի աշխարհագիր էլիզէ Ռէկիւ ահա ինչ է ասում Զէյթունի մասին. «Ջէհունի վերելի աւազանի վրա գտնված գլխաւոր քաղաքը

Ալբիտանն է, որի մէջ մի քանի հայ ընտանիքներ կան, բայց նրա հարաւարեմութեւ վեց փոքր համայնքներից բաղկացած մի հայկական զաշնակցութիւն (confédération haïkane) կայ, որը պահպանվել է մինչև վերջին օրերս Զէյթուն կամ «Զիթենի» կոչված բարձր հովիտներում, թէև ծագելը ամենեւին չեն բութնում 1,500 մետրից պակաս բարձր լեռնոտ տեղերում: Այդ մի եզակի երևոյթ է հայկական աշխարհում, որը գրեթէ ամբողջովին բաղկացած է ստրկացած հայատաններից, տեսնել ազատ լեռնականների մի հասարակութիւն, որը պահպանել է իր անկախութիւնը դարերի ընթացքում: Թւով մօտ 10,000 և կատարելապէս վարժված զէյքի զործածութեան մէջ, այդ հայկեանները (Haïkanes) պատուարել են իրանց երկիրը կիրճերում շինված մի քանի ամրութիւններով և առաջ թույլ չէին տալիս ոչ մի մահմետականի մտնել իրանց երկիրը. նրանք Ալբիտանի փաշային աւրիշ հարկ չէին վճարում, բացի զաշտային մասերում իրանց մշակած հողերի վարձը»:

Այս բոլոր տեղեկութիւնների հիման վրա, մենք կարող ենք մի ընդհանուր եզրակացութիւն անել Զէյթունի ծագման և նրա պատմութեան մասին: Ճիշդ է, ինչպէս նկատում է

Հանգլուան, այդ երկրի հայերի պատմութիւնը այնքան մութ կէտեր է պարունակում, որ անկարելի է նրա դանազան շրջանները ներկայացնել ամենայն ճշգրտութեամբ, բայց յամենայն դէպս, այս կարող ենք հաստատել, որ Լուսինեան թագաւորութեան կործանումից յետոյ Կիլիկիայի հայ ժողովրդի մի մասը՝ ապաստանելով Տաւրոսի և Ամանոս կամ Սև սարերի անառիկ բարձրութիւնների վրա, հաստատեց այդտեղ հանրապետութեան նման մի կառավարութիւն և պաշտպանեց իր անկախութիւնը, շարունակ կռիւ մղելով դաշտային թիւրքմէնների, թիւրքերի և քիւրդերի դէմ և միայն երբեմն վճարելով հարկ օսմանեան կարավարութեան կամ թիւրքմէն զօրաւոր ցեղերից մէկին:

Ներկայ դարի սկզբում ահա թէ ինչ գրութեան մէջ էր այդ երկիրը: Տաւրոսի և Ամանոսի լեռներում բազմաթիւ հայ և մի քանի թիւրքմէն համայնքներից բաղկացած մի դաշնակցութիւն, որ կոչվում է Ուլնիա և որի նշանաւոր անդամները կազմում են Զէյթուն գիւղաքաղաքը, Հաճին քաղաքը, Ֆրնուզ և բազմաթիւ ուրիշ գիւղեր ու աւաններ: Այդ դաշնակցութիւնը կազմող լեռնակառնների թիւը հասնում է 30—35,000-ի: Պաշնակցութեան կառավարութիւնը ժողովրդի կողմից, ամենահին

ժամանակներից, յանձնված է բուն Զէյթուն քաղաքի մէջ նստող չորս իշխանների, որոնք ժառանգաբար վարում են իշխանութիւնը և միւս տեղերում՝ նշանաւոր անձերի միջից ընտրված քեահաներին: Զէյթուն քաղաքին վերաբերեալ գործերը վարում են իշխանները, իսկ դաշնակցութեան վերաբերեալ գործերը՝ դաշնակցական խորհուրդը, որ կազմվում է իշխաններից և քեահաններից: Այդ խորհրդի նախագահը Զէյթունի կամ Ուլնիայի թեմի առաջնորդն է, որ նստում է ս. Աստուածածնի վանքում: Խորհրդի պաշտօնն է՝ դատաւոր լինել, դաշնակցութեան մէջ ծագած երկպառակութիւններին վերջ տալ, հաւաքել գլխահարկը, որի մի մասը գործ են ածում եկեղեցիների, վանքերի շինութեան և դաշնակցութեան պէտքերի վրա, իսկ մի մասով վճարում են պետական հարկը Մարաշում նստած փաշային: Օսմանեան պետութեան տրվող այդ հարկը, սակայն, կամաւոր է. նրա քանակութիւնը 60,000 դրուշ է, որը սակայն վճարվում էր, երբ կամենում էին կամ հարկաւոր էին համարում: Պլխահարկից մի մաս էլ վճարում էին Սսի կաթողիկոսին և Զէյթունի առաջնորդին:

Պաշնակցական խորհուրդը բոլոր հարցերը վճռում էր ձայների առաւելութեամբ. հաւա-

սարութեան դէպքում նախագահի ձայնը վճռում էր խնդիրը: Չորս իշխաններից ամեն մէկին յանձնված էր Զէյթուն քաղաքի 4 թաղերից մէկը, որտեղ նա համարվում էր գլխավոր դատաւոր, իսկ գիւղերի դատաւորները քեահաներն էին, և որովհետև ամեն գիւղի քեահանն ընտրվում էր նրա նշանաւոր բնակիչների միջից, ուստի հայաբնակ գիւղերի քեահաները հայ էին լինում, իսկ իսլամաբնակ գիւղերինը — իսլամ: Այդ պատճառով էլ դաշնակցութեան նախագահ Զէյթունի արքեպիսկոպոսը չէր խառնվում դաշնակցութեան ներքին քաղաքացիական գործերի մէջ:

Ամեն անգամ, երբ դաշնակցութեանը մի որ և է վտանգ էր սպառնում, դաշտաբնակ եւրոպ. թիւրքմէնների, քիւրդերի կամ թիւրքերի կողմից, դաշնակցութեան իշխանները և քեահաները հաւաքում էին իրանց ձեռքի տակ եղած և զէնք կրելու բնգունակ բնակիչներին: Այսպիսով կազմվում էր 7—8000 հոգուց բաղկացած մի զօրք: Գաշնակցութեան անդամ հայերը և թիւրքմէնները մի և նոյն դրօշակին էին հետևում և հաւասար եռանդով կռւում էին իրանց ազատ երկրի պաշտպանութեան համար:

Ահա այդպէս էր դաշնակցութեան կազմա-

կերպութիւնը դարիս սկզբին: Բնական է, որ այդպիսի կազմակերպութեամբ, մանաւանդ երկրի զերքի շնորհիւ, Զէյթունցիները յաճախ պարզում էին ապստամբութեան դրօշակը օսմանեան կառավարութեան դէմ, մանաւանդ որ կառավարութիւնը de facto չէր կարողացել նուաճել այդ երկիրը և զսպել. նոյն իսկ դաշտային թիւրքմէն ցեղերը զլանում էին վճարել որոշեալ 60,000 դրուշ հարկը:

Այդ փոքրիկ հայ դաշնակցական կազմութիւնը տեւեց մինչև 1864 թիւր: Սկսած XVI-րդ դարից, ինչպէս տեսանք, նա մի ամբողջ շարք կռիւներ մղեց և 1800 թուից սկսած, այն է ներկայ դարի սկզբից, նա ստիպված է եղել քառասունից աւելի կռիւներ մղել մուսուլման թափառական ցեղերի և թիւրքական զօրքերի դէմ և մի քանի անգամ ապստամբվել:

Ներկայ 19-րդ դարում տեղի են ունեցել այդ տեսակ ապստամբութիւններ 4 անգամ — 1819 թւին, 1861—62 թւին, 1872-ին և այժմեանը, որ դեռ այս րօպէիս էլ շարունակվում է:

Ջէյթուսցիների նկարագրութիւնը. նրանց կեանքի բնա-
որոշ գծերը:

Նախորդ տեսութեան մէջ խօսելով Ջէյթուսի նախկին դաշնակցական կազմակերպութեան մասին՝ յայտնեցինք, որ Ջէյթուսցիները, շնորհիւ իրանց այդ կազմակերպութեան, մանաւանդ երկրի դիրքի, յաճախ պարզիկ են ապստամբութեան գրոշակը օսմանեան կառավարութեան դէմ, և ներկայ դարու և ապստամբութիւն տեղի է ունեցել 4 անգամ — 1819 թ. (այդ ապստամբութեան նկարագրութիւնը կայ Աւետիս Պէրպէրեանի 1871 թ. V. Պօլսում հրատարակված «Հայոց պատմութեան» մէջ), 1861 — 62 թ., 1872-ին և այժմեանը, որ դեռ այս րոպէիս էլ շարունակվում է: Հնարաւորութիւնից զրկված լինելով մանրամասն խօսել այդ ապստամբութիւնների մասին, այս անգամ մենք կը նկարագրենք Ջէյթուսցիների առտնին, կենցաղական կեանքը, սովորութիւնները, վարք ու բարքը, նիստ ու կացը, որոնք ոչ նուազ հետաքրքրական են:

Մեր այս նկարագիրը հիմնված է անձնական ուսումնասիրութեան վրա, այլ մի քաղուածք է այն մի քանի հաղուադիւտ զրուածներից, որոնք տուել են մեզ մի քանի եւրոպական և հայ ճանապարհորդներ, զրուածներ, որոնք որքան և անկատար ու թերատւութեամբ դարձեալ կարող են մի ամփոփ գաղափար տալ այդ մի բուռն պատերազմասէր, քաջ և նախապետական ժողովրդի վարած կեանքի մասին:

Մինչև վաթսուհակաւ թուականները ոչ մի օտարագրի և օտարերկրեայ ճանապարհորդ չէր կարողացել մուտք գործել Ջէյթուսի մէջ. անկախ և զզոյշ լեռնաւանները խօտիւ փակել էին օտարների առաջ իրանց սարերի և կիրճերի մուտքը:

Նոյն իսկ Վիկտօր Լանգլուան, որ առաջինը մի ընդարձակ հետազոտութիւն գրեց Ալիլիկիայի մասին և 1852 — 53 թուականներին կատարեց մի ճանապարհորդութիւն այդ երկրում՝ Նապօլէօն III-ի հրամանով և հովանաւորութեամբ, հակառակ իր բուռն տենչանքի, չը կարողացաւ մուտք գործել Ջէյթուս: Ահա ինչ է ասում նա. «Մեր ճանապարհորդութեան առաջին օրը (Սիւրս գալուց յետոյ) մօտեցանք մի հայազգի անկախ իշխանի կալուածներին, որին և յայտնեցի առաջ դնալու և մինչև Ջէյթուս մտնելու

ղիտաւորութիւնս. բայց նա խորհուրդ չը տուեց ինձ, ասելով թէ իր ազգակիցները իրանց երկրի ղուները փակում են որ և իցէ օտարականի առաջ, իսկ գաղտագողի մտնելը փտանդաւոր է»:

Այս պատճառով Լանդլուան ստիպվեց իր տեղեկութիւնները գէլթունցիներին մասին քաղել շրջակայ բնակիչներից: Ահա մի քանի կտոր այդ տեղեկութիւններից:

«Զէլթունի Հայերը կարողացել են միշտ իրանց ազգայնութիւնը պատուել տալ: Նրանք յարգում են իրանց մեծերին, Հպատակում են իրանց օրէնքներին և շատ ամուր են իրանց հաւատի մէջ: Այդ մասին մի քանի նշանաւոր դիպուած են պատմում:

«Մի երիտասարդ գէլթունցի, լուսաւորչական եկեղեցու կանոններին հակառակ ամուսնանում է երրորդ աստիճանի իր մի ազգականուհու հետ և այդ պատճառով բանադրվում է Զէլթունի եպիսկոպոսից: Երիտասարդը իրան եկեղեցուց դուրս արած տեսնելով՝ կատաղում է և մի կիրակի առաւօտ, պատարագի ժամանակ, իր տասն կտրիչ ընկերներով, ոտքից մինչև գլուխ սպառազինված, մտնում է եկեղեցին, և այն միջոցին, երբ եպիսկոպոսը սեղանի աստիճաններով վեր էր բարձրանում՝ մօտենում է նրան և մահ սպառնում, եթէ իրան իսկոյն չարձակէ բանադրանքից:

»Զէլթունցիները առ հասարակ բարձրահասակ, քաջ և աշխույժ բնաւորութեան տէր մարդիկ են:

«Սրանից մի քանի տարի առաջ այս լեռնականները դեսպաններ էին ուղարկել Կ. Պօլիս որպէս զի իրանց և օսմանեան տէրութեան մէջ անկատար մնացած մի դործ աւարտեն: Բարեկամներիցս մինը, որ առիթ էր ունեցել այդ լեռնական դեսպանութեան անդամներին տեսնելու՝ ասում էր, թէ հազար գէլթունցի կարող են ամբողջ Կարամանիան (Կիլիկիան) տակնուվրա անել, եթէ տիրապետութեան ղիտաւորութիւն ունենան: Այս բանին, ուղիղն ասած, ես էլ եմ հաւատում: Այժմեան հանգամանքներին նայելով՝ ներուի ինձ կատարեալ ազատութիւն մաղթել Տաւրոսի Հայերին, որոնք մարօնիտների հետ Արևելքի ֆրանսիացիներն են»:

Մի այլ օրինակ:

«Սարսափելի կերպով հալածում են ուրացողներին: 1845 թւին մի քահանայ հակառակութեամբ ուրացել էր հաւատը և ընդունել իսլամ. գէլթունցիք քերթելով նրա մորթը, կենդանւոյն այրեցին և առանց քաշվելու պատմում էին այդ ամեն տեղ»:

Սակայն 1864 թւին մի ֆրանսիացի ճա-

*) Ճանապարհորդութիւն Լ. Վանդուալի:

նապարհորդի աջողկեց մտնել Զէյթուն և մնալ այնտեղ երեք օր, յունիսի 27—29: Այս ճանապարհորդին աջողկեց այն պատճառով, որ 1862-ի մեծ ապստամբութեան ժամանակ, երբ զէյթունցիները պատգամաորութիւն ուղարկեցին Պարիզ՝ Նապօլէօն կայսրի մօտ, պատգամաւորներին մինը, Գրիգոր վարդապետ Արարատեան, շատ շնորհ տեսած լինելով Նապօլէօնից՝ յանձն առաւ Ֆրանսիացի ճանապարհորդին տանել Զէյթուն, ի նշան երախտագիտութեան: Ճանապարհորդը, որ լսի մի տուրիստ էր, նկարագրել է իր տպաւորութիւնները, որոնք իբրեւ անմիջական տպաւորութիւններ, ի հարկէ, մեծ գին և արժէք ունեն: Հայր Ալիշան իր Սխուանի մէջ թարգմանած լինելով այդ ճանապարհորդութեան նկարագրութիւնը՝ մենք ևս առաջ կը բերենք այստեղ քաղուածօրէն:

«Մի քանի ընկերներով, սպասաւորներով, երկու թիկնապահներով, որ տուել էր Մարաշի կուսակալը և մի 16-ամեայ սլաւոնի թարգմանի հետ, որ լաւ գիտէր լեզուները, ուղևորվեցինք դէպի Զէյթուն: Մի քանի ժամից յետոյ, երբ նստած մի ձորում՝ հանգստանում էինք, գիմացի բարձրաւանդակի վրա 12 գինված լեռնականներ երևացին. բայց որովհետև հրացանները ձգված էին կոնատակով, իսկոյն

իմացվեց, որ բարեկամներ են և ոչ թշնամիներ: Նրանք արագ իջնելով՝ Զէյթունի իշխանների կողմից մատուցին ողջօյն և հրաւեր, և յայտնեցին, որ ուղարկված են ուղեկցելու հիւրերին: Բոլոր այդ լեռնականները երիտասարդներ էին. ամենամեծը՝ 25 տարեկանից աւել չէր. ամենքի դէմքը բաց համարձակ, կայտառ, սիրուն. մենք զժուարանում էինք երևակայել, թէ մարդ կարող է որ և է վտանգի ենթարկվել նրանց կողմից առանց նպահակախմբի: Եւ որովհետև այդ լեռնականները շատ հօգակված են գիպածից հրացանաձգութեան մէջ, ուստի կամենալով փորձել մեզ ճանապարհորդներին՝ մի փոքր քար գրին հեռու տեղ և խոստացան դիպցնողին մի մէճիտիէ տալ. ոչ ոք մեզանից չը կարողացաւ գիպցնել. բայց զէյթունցիների հրացանաձգութեան եղանակը շատ նշանաւոր երևաց մեզ, որովհետև նրանք կատուի պէս մազլցում են ծառի վրա, թաղնվում են տերեւների մէջ, չնում են հրացանը մի ճիւղի վրա, և ուղիղ արձակում են:

«Նրանց երկրի նման զեղեցիկ երկիր չը կայ: Մեծամեծ սոճիներ, ահագին սօռիներ, դաւար կաղնիներ հաճելի կերպով հանգստութիւն են տալիս աչքերին. օճի նման դալարվող վրտակներ, դահավէժ հեղեղներ, տիւնակիտ և

սառնորակ աղբիւրներ հանգցնում են մարդու ծարաւը և պահում են կիրճերը ու կաճանները մշտադաւար դրութեան մէջ, չը նայելով արեղակի հրատապ ջերմութեան: «Հրացանները ուսին՝ բռնականները թափորով առաջ էին խաղում և հասնելով մի մեծ գետի, միավեցին ջրի մէջ, մըցելով, թէ ո՞վ շուտ կանցնի. կարծես իրանց բնական տարրի մէջ լինէին, որովհետեւ սրբնթաց հոսանքի մէջ կայտուելով խաղում էին: Երբեմն երբեմն ի սլատիւ մեզ ուղևորներէս, ղէլթունցիները հրացաններ էին գցում: Բայց ճանապարհը հետզհետէ դժուարանում էր, և ահա յանկարծ երևացին ուրիշ ձիաւորներ, որոնց գլխաւորը ճարպիկութեամբ մղում էր իր ամենի երիվարը. նրա պատմութեանը կարմիր ոսկեթել էր, կօշիկները կապույտ, սպիտակ մաշկան (գլխի քօղ) ծածանում էր քամու մէջ. դէմքն արեակէզ էր: Նա դաշնակցութեան հօրաւոր մարդկանցից մինն էր — խօսքօյեան իշխանը (երևի չորս իշխաններից մինը), որը և մի մեծ իշխանի վայելչութեամբ մօտեցաւ ուղևորներէս: Նրա ետեւից գալիս էին քաղաքացիների զունդեր, պատուի համար, և ստէպ ստէպ հրացանաձգութիւններ էին լինում»: Ապա երկարօրէն նկարագրելով ճանապարհի դժուարութիւնները և կրած տաժանակիր ու

անսովոր աշխատանքը, որից յետոյ վերջապէս հասան ս. Աստուածածնի վանքը (Ջէլթունի մէջ) ուղևորն ասում է.

«Ըստ ակսոսում եմ, որ մեր ընդունելութեան միայն մի դժգոյն նկարագիրը կարող եմ տալ: Մինչև այժմ էլ լսում եմ սարի մէջ թրնդացող արձագանքը այն հրացանաձգութիւնների, որոնք կատարվում էին ի սլատիւ մեր և ուժգին որոտումների նման էին:

«Երբ վեր ելանք վանքի դատիկոնը, մեզ ողջունելու եկան իշխանները, քահանաները, զօրագլուխները և պաշտօնեաները և նստեցին. զուարթաբարոյ և հարցասէր ծերունի եպիսկոպոսը բազմելով, երբ սեղանը բացին և բերին բրնձեղէն ու կաթնեղէն՝ ասեց. «սա թող փակի մեր բերանը»:

Այստեղ ուղևորը նկարագրում է, թէ ինչպէս ինքը լօշ հացը անձեռնոցի տեղ ընդունելով հաց էր որոնում, յետոյ իմացաւ, որ այդ բարակ լօշը ոչ միայն հաց է, այլ և զգալի ու պատառաքաղի տեղ է ծառայում ղէլթունցիների համար:

«Քաղաքում, շարունակում է նա, ամեն մի տուն միւս տան համար վեր ելնելու սանտուխ է. փողոցները քարքարոտ են և ծուռումուռ և մեծ զգուշութեամբ պէտք է ման գալ:

Քաղաքի հիւսիսային-արեւմտեան կողմում մի անդուհդ է բացւում, որտեղ հոսում է մի դետ. այդ գետի ափերին գտնվում են բացօթեայ փայտաշէն լողարաններ, որտեղ կանայք լողանում են բաց և մերկ, և, ինչպէս ասում էր իշխանը, ոչ ոքի մտքից չար բան չէ անցնում, որովհետեւ «մեր կանայքն են, քոյրերը և աղջիկները»:

«Զէյթունցիները բարձր և բնաւորութիւնը բարի են, ոչ ոքի նրանք չեն սպանի՝ զոգութեան համար: Այնքան օրինապահ են, որ նրանց երկրում ամենևին բանտ չը կայ. բայց եթէ մէկը մի մեծ յանցանք գործի, աքսորում են իրանց երկրից դուրս, և եթէ զոջում է՝ վերադարձնում են ու փակում մի վանքի մէջ՝ ապաշխարելու համար:

«Տղամարդիկ երկաթ են դարբնում. կանայք շերամի որդն են դարմանում. երեխաները զրպրոց են գնում մինչև տասը տարեկան ժամանակ և թեթև ուտում են առնում: Արօնապահութեան մէջ շատ խիստ են:

«Երբ կամենում են նոր կարգ կամ ուղղութիւն մտցնել՝ ժողովում են քահանաներին և յայտնում են իրանց պահանջները կամ պէտքերը. քահանաները զումարում են ձերուհիներին և յայտնում են ժողովրդի խնդիրը. նրանք քըն-

նում են, և ինչ որ լաւ է թվում՝ հաստատում են: Գործադիր իշխանութիւնը յանձնված է չորս իշխանների, որոնք ընտրվում են կամ տոհմի, կամ հանճարի առաւելութեան համար, և միայն իրանց հայրենասիրութեան և քաջութեան պատճառով են կարգվում ժողովրդի գլուխ, և ժողովուրդը կարող է մերժել այդ իշխաններին՝ եթէ որ և է յանցանք ունենան:

«Պատերազմի ժամանակ զինուորակոչ են անում և հաւաքում են 7—8000 պատերազմողներ, 16 տարեկանից սկսած մինչև 65 տարեկանը, և ամեն մինը իր հաշուին է զինաւորվում: Նրանք ունեն և երգում են մի պատերազմական երգ, որ Լանդլուան թարգմանել և հրատարակել է» *):

«Վագեցեք, եղբայրներ, եկէք լսելու մեր քաջագործութիւնների պատմութիւնը: Եկէք լսելու, ինչպէս անօրէն խուրշկը, որ կամենում էր մեզ կոտորել, խորտակվեց:

«Լսեցէք, եղբայրներ, խուրշկը փաշայի անօրէնութիւնների պատմութիւնը. ո՛հ, այս տարին փառաւոր եղաւ մեզ համար:

«Անօրէնը վճռել էր ջնջել մեզ, չափշտակել մեր կանանց, մեր երեխաներին և մեր գոյքը:

«Բայց թող նա յոյսը չը դնի իր հազարաւոր զօրքի վրայ:

*) Ձեռքի տակ 'չունենալով այդ երգի հայերէն բնագիրը, այստեղ առաջ ենք բերում նրա թարգմանութիւնը Ֆրանսերէնից:

«Թող նա այսուհետև դողալ մեր առաջ և թող Մարաշի գօրքը նոյնպէս սովորի յարգել երդման ուխտը»։

«Ողջոյն մեր պետերին և զօրավարներին, որոնք առաջնորդեցին մեզ դէպի ճակատամարտ. ողջոյն մեր իշխաններին։ Կեցցէ մեր հայրենիք. և այլն, և այլն»։

Երբ օր Զէյթունում մնալուց և սիրալիբ ընդունելութիւն գտնելուց յետոյ, ուղևորները նոյն պատիւներով ու հրացանաձգութիւններով ճանապարհ դրվեցին դէպի Մարաշ։ Երբ նրանք կամեցան դրամական մի վարձատրութիւն տալ իրանց ուղեկցող երիտասարդներին, սրանք ասացին. «Նախատինք է այդ մեզ համար»։ Երբ մենք թախանձեցինք, որ զոնէ վեր առնեն և բաժանեն աղքատներին, իբրև ողորմութիւն՝ ոսկին առին և տուին եպիսկոպոսին։ Իսկ մեզ ուղեկցող չորս երիտասարդները, խոժու աչքերով նայելով մեր թուրք թիկնապահներին, վերադարձան Զէյթուն, սկսելով երգել իրանց պատերազմական երգը, որից մեր երիվարները աշխուժութեամբ և խրոխտութեամբ վառվեցին։

«Չենք կարող մեր երախտագէտ սքանչալցումն չը յայտնել Տաւրոսի այդ քաջ զաւակներին, նրանց աջալուրջ սպասաւորութեան և արիութեան համար»։

Զէյթունի երիտասարդների քաջութեան համբաւը այդ միջոցին արդէն շատ տարածված էր, մանաւանդ Բարիկ իշխանի գործած քա-

ջութիւններով, 1862 թւի ապաստամբութեան ժամանակ։ Բարիկ իշխանը Զէյթունը կառավարող չորս իշխաններից աւագագոյնի — Եէնի Տունեան Աստուածատուր իշխանի եղբօրորդին էր և վերջը, իբրև պատանդ մնալով Մարաշ՝ Աշիրփաշայի կողմից սոսկալի տանջանքների ենթարկվելով, բանտի մէջ թունաւորված մեռնում է։ Բարիկ իշխանը մինչև այժմ էլ զէյթուցի երիտասարդների համար համարվում է քաջութեան տիպար։

Այս բոլոր նկարագրութիւնները ցոյց են տալիս որ մինչև 1865 թւի ապաստամբութիւնը, որի հետեւանքը եղաւ Զէյթունի անկախութեան բարձումը և նուաձումը՝ զէյթուցիները, փակված լինելով իրանց անառիկ տարերի մէջ, հաղորդակցութիւն չունենալով արտաքին աշխարհի հետ և թող չը տալով օտար տարրերին մտնել իրանց մէջ՝ ներկայացնում էին մի չարքաշ, պարզ, նահապետական, բարոյական ժողովուրդ, որ բաւականանում էր շատ քչով, իր ձեռքով վաստակում էր իր պարզ ապրուստը և ապրում էր ընտանեկան ու նահապետական կառավարութեան ներքոյ։

Սակայն այդ թւականից յետոյ Զէյթունը կերպարանափոխութիւն է կրում. չը կարողանալով առաջվայ պէս փակել իր մուտքը օտար-

ների — թիւրքերի առաջ, նրա ընտանի և բարոյական կենցաղը հարուած է կրում, և առողջարար, թարմ օդ շնչող, առողջ կեանք վարող երիտասարդութիւնը սկսում է մինչև անգամ «սիֆիլիս» ախտով հիւանդանալ. թէև ոմանք այն հանգամանքը բացատրում են նրանով, որ թուրքաց կառավարութիւնը, կամենալով ուժասպառ անել Զէյթունի երիտասարդ տարրը, մի դժոխային միտք լղացաւ և իրազորձեց, — նա 70-ական թուականներին ուղարկեց Զէյթուն սիֆիլիսով վարակված բազմաթիւ կանայք և տղամարդիկ, որոնք և տարածեցին այդ սոսկալի ախտը:

Անօղուտ չենք համարում դնել այստեղ չորս իշխանական տների ներկայացուցիչների անունները:

- 1) Եէնի-Տիւնեայան Աստուածատուր:
- 2) Սուրէնեան Մարտիրոս, այս սոհմը իրան սերած է համարում Գրիգոր Լուսաւորջուց:
- 3) Զովրեան Ղազար և
- 4) Յակոբեան կամ Եղուբեան Մկրտիչ:

VIII

Զէյթունի սովորութիւնները, կենցաղը, բարքերը, հագուստը:

Նկարագրենք այժմ զէյթունցիների ընտանեկան և կենցաղական սովորութիւնները, մեզ առաջնորդ ունենալով Ալլահվերդեանի «Ուլնիա» աշխատութիւնը:

Ծնունդ: Երբ երեխայ է ծնվում, զէյթունցիք իսկոյն լուանում են նրան, աղում, ասելով. «Օղը շոտ քարէ, եււր պօլուզը պընտ նը», այսինքն «աղը շատ ցանէ, որ տղան պինդ լինի»: Անմիջապէս ազդականները և դրացիները գալիս են շնորհաւորութեան և հետերը իբրեւ ընծայ բերում են հափուսոյ, որ օսլայից և ռուփից շինած քաղցրեղէն է, և այդ շաբունակում է մինչև մկրտութիւնը: Մկրտութիւնից յետոյ բրինձից շինած թանձրապուր կամ ձաւարով լցված որսի միա են բերում իբրեւ ընծայ: Կնքահայրը պէտք է իր հետ բերի անպատճառ մի կանգուն զուլթնու (կարմրագոյն կերպաս) և կամ երկու կանգուն տպածոյ

— Կօնկուղ: Ծնողները մի ալծ մատաղ անե-
լով, սեղան են պատրաստում. եթէ ծնվածն
արու է, սեղանը ճոխ և առատ է լինում և
հրաւիրվածները շնորհաւորում են օղի կամ գի-
նի խմելով և ասում են. «Ասբո՞ծ զավօկիդ մը-
նացակոն ենէ, ըշնէհէավիւր նը», իսկ եթէ
աղջիկ՝ սեղանը շատ աղքատ է լինում և հիւ-
րերը մխիթարում են ծնողներին ասելով. «Մի
տրամիք, Աստուած ստեղծած է, չէ մի որ աղ-
ջիկ դաւակն մեզ տանուտէր է անում»:

Նորածին երեխայի մայրը մինչև 40 օր
պէտք է արևի երես չը տեսնի. տան երգիկը
և բոլոր լուսամուտները փակված են մնում և
միայն երեկոյեանները մայրը կարող է դուրս գալ:

Սովորական անուններն են՝ տղաների հա-
մար—Դուգուր, Աբուտուր կամ Աստուր կամ Ա-
բելէ, Սարգէս կամ Գադաս, Ուհօն կամ Հանէս,
Խէչիր, Մինոց, Գէալիւց, Հազօր, Աւտիք, Գիւ-
ղիւր կամ Գէհիւրք, աշինքն Գրիգոր, Աստուա-
ծատուր, Սարգիս, Յովհաննէս, Խաչատուր, Մնա-
ցական, Գալուստ, Դազարոս, Աւետիք, Գէորգ:
Իգական անուններն են—Զարմօն, Գարանէ,
Ղուշոն, Դշխօն, Մարիամ, Սարօ կամ Սարիկ,
Հէդնիկ, Հուրիկ, Անագօն, Ասանէթ, Զոհալ,
Եթեր, Յաթըն, Օշլօֆի, Թամամ և այլն:

Նշանագրութիւն և հարսա-

նիք: Զէյթունցիների մէջ տիրապետում են
նոյն նախապետական սովորութիւնները նշանա-
դրութեան և հարսանիքի վերաբերմամբ, ինչ
որ Հայաստանի շատ տեղերում:

Երիտասարդների բախտը տնօրինում են
ծնողները, թէև Զէյթունում, իբրև լեռնական
երկրում, աւելի ազատութիւն է տիրում երկու
սեռի յարաբերութիւնների մէջ, քան այլ տե-
ղերում: Սովորաբար, եկեղեցում, կանայք մի-
մեանց հանդիպելով խօսք են գցում և համա-
ձայնութիւն կայացնում աղջկայ և տղայի մա-
սին: Գրանից յետոյ տղայի ծնողները մատանի
են ուղարկում աղջկայ ծնողներին քահանայի
միջոցով, և ապա կատարվում է բուն նշանա-
դրութեան հանդէսը: Ահա ինչպէս է նկարա-
գրում այդ հանդէսը ականատես Ալլահվերդեանը:

«Ուրբաթ առաւօտեան, մի կտրիճ մարդ
ձայն է տալիս թէ մեր թաղը պէտք է գնայ
իր իւր մը բերի միւս թաղից, հրամեցէք.
եկեք: Զաբաթ առաւօտեան, նշանած տղայի
կողմի մարդիկ պատրաստում են օռուզ-ապուր
(բրնձէ ապուր). յետոյ մօրթում են մի տաւար,
եփում են և լցնելով պղնձի մէջ, վեր են առ-
նում հաց, մի կարաս գինի, մի աման օղի և
գնում են աղջկայ տունը: Այդտեղ արդէն տան
առաջ կամ տանիքի վրա փռած են լինում

ճ ու լ, նրա վրա ք է չա, դեօշէկ, յետոյ գոր-
գեր: Ամենքը կարգով նստում են. բերում են
սինինների մէջ մսով ս օ ղ ա ն լ ու, ք ու Ֆ տ է,
մեղրով տապկած հաւկիթ, պաստրմա, դօլմա,
հափըստ և օռուզ-ապուրը: Այդ բոլորը ուտե-
լուց յետոյ մէկը վեր է առնում մի սինի և
պտտցնում է. ամեն մարդ իր կարողութեան
համեմատ փող է գցում. հաւաքած դրամը յանձ-
նվում է փեսային, որը ոսկիների վերածելով,
տալիս է նշանածին, ճակատից կախ տալու
համար»:

Հարսանիքից առաջ, փեսացուի ծնողները
գնում են հարսնացուի տունը իմանալու հարս-
նացուի ծնողների պահանջը: Չատ անգամ այդ
պահանջները, որոնք լինում են որոշ քանակու-
թեամբ ոսկի դրամ և ընծաներ ստանալու մա-
սին, պատճառ են լինում, որ հարսանիքը կամ
յետաձգվում է, կամ բոլորովին քանդվում է:
Պէտք է ընծաներ տալ—կօշիկ, զ ը ը մ ը զ
ա պ ո, թաշկինակ և այլ շորեր հարսնացուի
հօրը, մօրը, եղբայրներին, քոյրերին, ազգական-
ներին, մի խօսքով ամբողջ խ ը ու ա ն թ ա ի ն
— ընտանիքին և մինչև անգամ դրացիներին:

Զէյթունում Հայաստանի շատ տեղերի նը-
ման սովորութիւն է դարձած ամուսնացնել աղ-
ջկան 12—13 տարեկան հասակում:

Մ ա հ և թ ա ղ ու մ: Երբ հիւանդը մա-
համերձ է դառնում, ազգական և դրացի կա-
նալք «լը գըլը, լը գըլը» (այ աղջիկ, այ հարս)
ասելով լցվում են հիւանդի տունը և սկսում են
ողբալ. «աման քիրիր, մերի՛ր տունիս կո կաւ-
րը, արիւիկես կո խաւարը չի՛րք պիտ էնիմ,
չո՞ց պիտը ընիմ» (ով քոյրեր, մայրեր, տոնս
կաւերի, արևս կը խաւարի, ի՛նչ պիտի ընեմ,
ինչպէս պիտի անեմ):

Մեռելին լողացնելու ջուրը տաքացնելու
համար կրակը վեր չեն առնում օջախից, այլ
խտկապէս «բուհոնք» (չախմախ, հրահան) են
խփում և նոր կրակ վառում. ջուրն էլ տան
մէջ չեն տաքացնում, այլ դուրսը և դիակը
լուանալուց յետոյ կաթսան ու եռոտանին դարձ-
նում են հակառակ կողմը, իսկ խանձուղները
գցում են փողոց և ամեն մարդ զգուշանում է
վրան կոխ տալուց: Մեռելի վզից կախ են տա-
լիս մի կանգունաչափ ոլորված հաստ թել, որ
կոչվում է «խետուկ չուանրկ»: Յուզարկաւորու-
թեան ժամանակ դէպի գերեզմանատունը կա-
նանց մի մեծ բազմութիւն դազաղի ետեւից զը-
նալով, ննջեցեալի հազուստները ձեռքին բռնած
խաղում են և երգում են տեղական եղանակներ:

Զէյթունցիները սուգ չեն պահում. մի շա-
բաթից յետոյ այրին, թէ տղամարդ և թէ կին,

կարող է ամուսնանալ: Մինչև 6—7 անգամ ամուսնացողներ են լինում:

Դեռ հիւանդը չը մեռած, հոգեւարքի ժամանակ, իբրեւ միւթարութիւն հետեւել խօսքերն են ուղղում մնացող ամուսնուն. «Ճիւղ տէարտ կո կենիս լը քերիս, ըրկըրը տըղոյ չե սէարպը» կամ թէ «Ճիւղ զայղու կո կենիս, չի նը էաս կընըկը նը թուղ նը հուօտ մէա»:

Հ ա գ ու ս տ: Տղամարդկանց հազուատը բաղկացած է մի վարտիքից և մի երկար շապիկից, որի ծայրերը շատ լայն են և անկիւններում ծոպեր ունեն. երբ շապիկը հագնում են, այդ ծոպերը իրար կապելով գցում են գլխի ետեւ: Զապիկի վրայից հագնում են ասիական տպածոյ մի պարեգօտ, որի առաջին քղանցքները կոխում են մէջքին կապած գօտու մէջ: Այդ պարեգօտու վրայից հագնում են ա մ գ ա ն, չուխայից կարած, և ձմեռն էլ հաստ ատուղէնից կարած ա բ ա, որ դործվում է Մարաշում: Ամառը և նոյն իսկ ձմեռը մեծ մասը բոկոտն են մանգալիս, մանաւանդ տղաները և երիտասարդները: Գլխին գնում են կարմրագոյն ֆէս, իրար վրա մինչև 5 հատ դարսված, վըրայիցն էլ կապում են տ ր ա պ ո լ ս ի կոչված գօտի կամ զանազան գոյների թաշկինակներ 5—6 հատ: Կօշիկները, որոնք կոչվում են

«փօտալ», ընդհանրապէս կարմրագոյն են լինում և տրեխների նմանութեամբ են կաշուի կապերով և զանազան պաճուճանքներով: Ամառը, երբ դէյթունցիները օրսորդութեան կամ այլ դբաղմունքների պատճառով յաճախ գնում են սօրերը, մազըցում են ժաշուերի և անհարթու ապառաժոտ բարձրաւանդակների վրա, որպէս զի փոստալները երկար դիմանան, տակից կարում են խոզի կաշի: Սոխրաբար, գլխի մազերն ածիլված են լինում, միայն զազաթին մի երկար ծամ են թողնում, որ բաժանում են մի քանի մասերի և հիւսում կանանց պէս: Զատերը հինա ևս գնում են: Ականջներից արծաթէ կամ արուրէ օղակներ են կախում:

Անաւք հագնում են սպիտակ կամ թանձր կտաւից մի երկար շապիկ, կուրծքը բաց և Մարաշի գոյնդդոյն կտաւից վարտիք. վրայից մի պարեգօտ, որի կուրծքի և թևերի եզրերը մետաքսեայ ժապաւէններով դարդարված են լինում. մէջքին կապում են 6 կանգունաչափ գօտի և այդ հազուատի գրեթէ ամեն կողմերից՝ լանջից, թիկունքից, կողքերից կախում են 4—5 կարգ արծաթեայ սրածալը գնդակներ և զոնազան հմալեակներ, իսկ բազուկներին աղաբանջաններ, ականջներում օղեր ունեն միայն աղջիկները, որովհետև ամուսնացած կանաւք զըլ-

խին այնքան կապոցներ և լաթեր են փաթաթում, որ միայն աչքերը, քիթը, բերանը և դուրս ցցված այտերն են երևում: Մէկ մէկու վրա մինչև 10—20 կարգ դանդան գոյնզգոյն կտաւներ են կապում և ճակատից զուրուշնոց ոսկիներ կամ բենէզնեն շարում, Ղարաբաղի կանանց պէս: Ամեն մի կնոջ գլխին մօտ 40—50 կանգուն շորեր են լինում փաթաթված: Մեծ ամօթ է համարվում կնոջ համար ծնօտը ցոյց տալը կամ բաց թողնելը: Աղջիկները, նոյն իսկ հարսնացուները ազատ են այդ փաթաթներից և մինչև ամուսնութիւնը բացերես և ազատ են մանդալիս:

Թէ կին, թէ աղջիկ իրանց դօտիներից արդյրի շղթայի վրա կախած ունեն մի փոքր դանակ: Ընդհանրապէս, թէ կին, թէ աղջիկ բոկտան են մանդալիս, միայն հանդիսաւոր օրերում հագնում են դեղին կամ կարմիր չմուշկներ:

Կենցաղավարութիւն: Զէյթունցիները բնտանեկան կեանքի մէջ խիստ պարզ, նահապետական և չարքաշ են: Ապրում են միասին, մեծ թւով, մի և նոյն հայրական տան մէջ մի քանի ամուսնացած եղբայրներ, իրանց ամուրի եղբայրները և քոյրերի հետ, պառկում են բոլորը մի և նոյն ծածկի տակ, իսկ ամառը տանիքի վրա: Միայն երբ հիւրեր են լինում,

իդական սեռը գնում է պառկելու ամբարում: Պարզութիւնը հասնում է մինչև այն աստիճանի, որ թէ տան մէջ, թէ դուրսը՝ լողարաններում, չափահաս տղամարդիկ, երիտասարդներ, հարսներ և աղջիկներ լողանում են միմեանց աչքի առաջ, առանց շորի, բոլորովին մերկ: Սապօնի տեղ գործ են ածում կաւ և տուղտ ծաղիկը, որ ամառը հաւաքում են սարերից և չորացնում:

Զէյթունցիները չեն սիրում պանդխտութիւնը և շատ հազիւ է պատահում, որ մէկը հեռանայ իր հայրենիքից: Նրանց գլխաւոր պարամունքներն են՝ այգեգործութիւն, որսորդութիւն, ոստայնանկութիւն, երկաթագործութիւն, մասամբ երկրագործութիւն և ջորեպանութիւն: Բայց այդ բոլոր պարամունքներն էլ կատարվում են այն չափով, որքան հարկաւոր է իրանց ասրըստի, հագուստի և զէնքերի համար: միայն ջորեպանութիւնն է, որով նրանք զրամ են աշխատում: Այգեգործութիւնը գլխաւորապէս կայանում է խաղողի բերքի մէջ. շատ տեսակ խաղողներ կան, որոնցից պատրաստում են դանդան սուճուխներ, ուռփ, բնախր չամիչ, դինի և օղի՝ իրանց տարեկան ուտեստի և պաշարի համար: Աւելորդ չամիչը, ուռփը տանում են Ալբիստան և Մարաշ և ալդտեղ փոխանա-

կում են ցորենի, բաժրակիր և ծխախոտի հետ: Որսորդութեան մէջ, իբրեւ լեռնականներ, շատ հմուտ են. որսում են մեծ քանակութեամբ կաքաւ և սպանում են արջեր:

Բնաւորութիւն: Իբրեւ լեռնականներ, զէյթունցիները միամիտ են, քաջ, պատերազմասէր և սաստիկ վրէժխնդիր: Վրէժխնդրութիւնը նոյնպիսի արմատացած զգացում է, ինչպէս քիւրդերի և չէրոգորցիների մէջ. նա ցեղական է. սակայն արեան գիւնը դրամով ստանալու սովորութիւնը ևս կայ, այնպէս որ վրէժը երկու տեսակ է լուծվում, կամ «ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման», կամ հաշտութեամբ՝ որոշ փրկանքի միջոցով:

Հաշտութիւնը հետեւեալ կերպով է կատարվում. — Հաշտարարները միջամտում են և սպանվածի տիրոջ հաճութիւնը առաջուց ստանալով, մարդասպանի հետ գնում են նրա տունը. մարդասպանը իր հետ տանում է 7 կանգուն կտաւ, ձիշիկ այնքան, որքան պէտք է պատանքի համար, և երբ մօտենում է սպանվածի տանը, այդ կտաւը փաթաթում է գլխին և ընկնելով տանտիրոջ ոտքերը, ասում է. «Հնախի ի՞նչ հնախի պատանքիս, չիրք կուղիտ էր»: Նա էլ պատասխանում է. «բոն բջ պիտը էներ, չիրք էր էստղահմութնու քէշոցիր», և երբ միջնորդները շատ

թախանձում են՝ վերջապէս ներում է խօսքերով. — «դոն իմ տեղէաս իս, պիտը սպանէաս նրբան չեմ էնի ալ»:

Փրկանքը բաղկանում է մի քանի զուգփօստակից (կօշիկ), մի խոնջից և մօտ 1000 կամ աւելի, նայելով կարողութեան, դահեկան դրամից:

Եթէ երկու երիտասարդի, կամ երկու տան մէջ վեճ և թշնամութիւն կայ, հակառակորդներից մինը զիշերով զադտագողի մտնում է միւսի տունը և նրա քնած ժամանակ՝ նրա բարձի մօտ դնում է վառօդ և զնդակ. նշանակութիւնն այդ է. «ահա եկայ մօտդ և ամեն միջոց ունէի քեզ սպանելու, բայց չը սպանեցի, ուրեմն զադարիր ինձ հակառակելուց»:

Կամ թէ հակառակորդներից մինը զիշերով զողանում է եկեղեցու բազից զազաղը և տանում է իր թշնամու դուռն ի վեր կանգնեցնում. այդ սպառնալիքը նշանակում է. «զքի զլէշփետին վիրէան կը հանիմ» (քեզ զազաղի վրա կը հանեմ):

Բացի դրանից մտնում են միմեանց այգիները և որթերը արմատից կտրում, կամ այրում են տները, կտրում են եզի, ձիու, ջորու և էշի պոչերը և ականջները, քարկծում են միմեանց

տները, խափանում են ջաղացը՝ խողովակների մէջ քար գցելով և այլն:

Նրբ աչք բոլոր նախադգուշութիւնները չեն օգնում, այն ժամանակ թշնամութիւնը կամ վէճը վերջանում է սպանութեամբ:

Իբրեւ խաւար և տղէտ ժողովուրդ, դէշ-թունցիները բազմաթիւ աւելորդապաշտութիւններ և նախապաշարումներ ունեն՝ Հեթանոսականը և քրիստոնէականը միասին խառն, և նրանց Համեմատ գործ են ածում զանազան յուռութներ, Հմայիլներ և այլն: Բայց այդ յուռութների մէջ ևս փայլում է պատերազմասիրական ոգի. այսպէս, օրինակ, երեխաների զըլ-խից կախում են արծուի մազիկները, արծաթազօծած՝ չար աչքից պահպանելու համար:

7382

0003486

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003486

ԳԻՆՆ Է 20 ԿՈՊԵԿ